

Izbjeglice iz Srednje Europe u Savskoj banovini i Banovini Hrvatskoj od 1933. do 1941.

Kasabašić, Lea

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:468759>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ODSJEK ZA POVIJEST

Lea Kasabašić

IZBJEGLICE IZ SREDNJE EUROPE U SAVSKOJ
BANOVINI I BANOVINI HRVATSKOJ OD 1933. DO 1941.

-Diplomski rad-

Mentor: dr.sc. Goran Hutinec

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Pregled izvora	3
1.2. Pregled literature o izbjegličkom pitanju	4
2. Tko su izbjeglice i pojam „Srednje Europe“?	7
2.1. Pojam „izbjeglica“ i razvoj zakonodavstva o statusu izbjeglica do 1951.....	7
2.2. Izbjeglice u izvorima.....	9
2.3. Pojam Srednje Europe.....	12
3. Hitlerova Njemačka do 1941. godine	15
4. Kraljevina Jugoslavija tijekom 1930tih godina	23
5. Izbjeglice u Savskoj Banovini od 1933. do 1938. godine.....	32
5.1. Intelektualci i političari. Postoji li kakva čar u Jugoslaviji?	34
5.2. Austrijske izbjeglice.....	49
6. Eskalacija progona – izbjeglice do Travanjskog rata	56
6.1. Izbjeglice iz Njemačke.....	60
6.2. Austrijske izbjeglice – Nacisti preuzimaju vlast.....	83
6.3. Čehoslovačka nestaje	89
6.4. Poljske izbjeglice – Njemačka prekida pakt	91
7. Zaključak	98
8. Bibliografija	100

1. Uvod

Izbjeglance i izbjegličke krize povijesni su fenomen. Prate civilizacije od njihovih početaka i u prirodi čovjeka je da tijekom nesigurnih i opasnih događaja pokuša pronaći sigurnost na mjestu za kojeg vjeruje da je nedodirljivo. Suvremena izbjeglička kriza dosegla je alarmantne razmjere i problemi koje je prouzrokovala dotiču se svih aspekata ljudskog društva. Vijesti o izbjeglicama pristižu svakodnevno pa tako čitamo o tisućama ljudi koji napuštaju svoje domove i kreću se prema Zapadu za boljim životom, o sudbinama skupina ljudi koji nikada nisu stigli do odredišta, o zlostavljanima i zlostavljanjima, o izbjegličkim kampovima i uvjetima života u istima, o integraciji u zapadno društvo, o sve glasnijim šovinizmu i ksenofobiji... Popis tema vezanih uz izbjeglice je dugačak, a informacije nam nikada nisu bile dostupnije. No, lako se možemo zavarati da smo upućeni u situaciju s obzirom na količinu informacija koju upijamo. Povijest nas je naučila da neke, možda čak i ključne, informacije na površinu isplivaju tek nakon nekoliko godina, desetljeća, tek kada akteri o kojima se piše postanu spremni iznijeti svoju priču ili ih više nema pa se s informacijama slobodnije „barata“. Tek nakon nešto više od pola stoljeća od dolaska nacista na vlast, izbjeglička kriza iz 1930-tih polako postaje povjesničarima polje interesa. Čini se da je ostala u sjeni krize koja je se odvijala nakon Drugog svjetskog rata. Obje krize proizlaze iz nasilja, no kontekst u kojem se ono odvijalo ipak je nešto drugačiji. Nakon Drugog svjetskog rata dio izbjeglica nije imao domove u koje bi se mogao vratiti, što zbog ratnih razaranja, što zbog institucionaliziranog oduzimanja istih, a dio izbjeglica nasilno je protjeran zbog pripadnosti određenoj etničkoj skupini. Primjerice, pripadnici njemačke nacionalne manjine diljem Europe ili Židovi koji su doživjeli novi val progona po povratku u Poljsku. No, međunarodna zajednica, pogotovo institucija Ujedinjenih naroda kao predstavnica, pokazala je inicijativu koja je nedostajala petnaest godina ranije. Uvedeni su međunarodni mehanizmi zaštite i prava izbjeglica te obaveze po kojima se zemlja prihvata treba voditi u izbjegličkoj politici, a koji su ostali na snazi do današnjih dana. Karakter izbjeglištva univerzalan je te su definicije i zakoni primjenjivi u sadašnjosti.

Predratni val izbjeglica iz Njemačke, odnosno svih zemalja koje su ušle u sastav Trećeg Reicha do 1941. godine, odvijao se u kontekstu političkih i ekonomskih turbulencija. Stoga je važno razlučiti izbjeglice od migranata koji su se kretali diljem Europe u potrazi za boljim životom. Isto tako moramo razlikovati izbjeglice od migranata koji su se na put u bolji život odlučili svjesno i koji su imali mogućnost povratka u domicilnu zemlju. Na prvi pogled se čini da Kraljevina

Jugoslavija kao takva nije bila privlačna zemlja za migrante. Većinski agrarna, kada su se europske zemlje počele oporavljati od ekonomske krize, tek je počela osjećati neke posljedice, opterećena sukobima na nacionalnoj razini i s autoritarnom kraljevskom vlašću, nije pružala izgledne opcije za privrednim prosperitetom. Barem ne u odnosu na zemlje Zapadne Europe. No, ono što je moglo nagnati pojedince da se odluče za Jugoslaviju jest činjenica da je ona ležala na prometnoj trasi savršenoj za tranzit prema prekontinentalnim zemljama, pogotovo prema Palestini. Većina novopridošlica stigla je i putovala kroz teritorije Dravske i Savske banovine koje su izravno graničile sa zemljama odakle su valovi kretali. Kao drugi važan faktor javlja se politika neutralnosti Kraljevine Jugoslavije koju je, barem nominalno, održavala sve do 1941. godine. Treći faktor „privlačnosti“ jesu povijesne veze i prijateljski odnosi pojedinih zemalja s Jugoslavijom, primjerice s Čehoslovačkom.

Izbjeglički val obuhvatio je sve one skupine koje se iz široke palete razloga nisu osjećale sigurnima u Trećem Reichu i koje su bile izložene raznim oblicima nasilja i životnoj opasnosti. Da bismo mogli razgovarati o spomenutim skupinama i identificirati ih, moramo spomenuti sve one „push faktore“ koji su pokrenuli izbjegličke valove. Tako ćemo govoriti o širenju njemačkog utjecaja na srednjoeuropske zemlje, odnosno o Austriji, Čehoslovačkoj i Poljskoj te njihovim državljanima koji napuštaju svoj domicilni teritorij. Između ostalog, Savska banovina, kasnije Banovina Hrvatska, stajala je kao granica između progona i sigurnosti. Barem se tako u prvim godinama krize činilo. Banske vlasti su pokušale održati privid dobrodošlice i iskoristiti izbjeglice u svoju korist sve dok vanjskopolitički faktori nisu nadjačali suverenitet.

Cilj ovog istraživanja jest prikazati izbjegličke tokove iz srednjoeuropskih zemalja prema Savskoj banovini, odnosno Banovini Hrvatskoj, u razdoblju od 1933. do 1941. godine. U odnosu prema izbjeglicama banske vlasti su slijedile europske trendove u smislu da su od samih početaka nastojale ograničiti ulazak na svoj teritorij, pogotovo onim skupinama za koje je postojala opasnost da padnu na teret državi. Kao što neke teorije sugeriraju, vlasti su rado primale one pojedince od kojih je banovina mogla imati koristi, pogotovo u privrednom smislu. No, čini se da su trendovi i u tom smislu prevladali, stoga ćemo pokušati dokazati da je kod pozitivnih rješenja prihvata veću ulogu imala nacionalnost i etnicitet nego kakvi privredni i financijski čimbenici. Na tom tragu možemo i pronaći razlike u odnosu prema skupinama izbjeglica. Tako ćemo moći objasniti zašto

su baš svi koji su napustili spomenute države od 1933. godine izbjeglice, a ne emigranti. Odnosno, moći ćemo dati konkretne primjere kako bismo objasnili tu razliku.

1.1. Pregled izvora

Dokumenti nam dopuštaju da proučimo razlike u odnosu prema emigrantima, odnosno izbjeglicama, s obzirom na veze istih s Njemačkom. Istraživanjem fondova u Hrvatskom državnom arhivu naišla sam na dokumente o austrijskim izbjeglicama na području Savske banovine u razdoblju od 1934. do 1938. godine. Priča o ljudima koji bježe zbog toga što podržavaju nacionalsocijalizam dodala je zanimljivu dimenziju radu. Rad je prvenstveno zamišljen kao studija o politici banskih vlasti prema skupinama koje bježe od nacionalsocijalizma, a u slučaju austrijskih izbjeglica situacija je ponešto drugačija. Naravno, sve se mijenja s 1938. godinom i Anschlussom. Samim time možemo i pratiti odnos jugoslavenskih, odnosno banskih vlasti, prema sveprisutnijem nacističkom utjecaju u Europi. Zanimljiva dimenzija jest svakako poprilično pozitivan odnos prema tim austrijskim izbjeglicama što nije slučaj u odnosu prema onima koji bježe iz Njemačke i okupiranih država.

Istraživanje priče o izbjeglicama iz njemačkog Reicha u kontekstu Savske banovine i Banovine Hrvatske provedeno je u Hrvatskom državnom arhivu. Za ovaj rad konzultirana su tri fonda. Fond 145 (Savska banovina. Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu) nalazimo podatke o stranim državljanima koji su boravili na teritoriju Savske banovine, uključujući izbjeglice iz Njemačke i Austrije i emigrante s istih prostora te pojedine zakonske odredbe vezane uz regulaciju statusa istih u razdoblju od 1933. do 1939. godine.¹ U fondu 155 (Banovina Hrvatska. Kabinet bana) pronalazimo zakonske odredbe i okružnice vezane uz postupanje po pitanju izbjegličkog pitanja i viznog režima. Nadalje, fond sadrži podatke o stranim državljanima na teritoriju Banovine, uključujući dozvole boravka te molbe za reguliranje državljanstva.² Fond 158 (Banovina Hrvatska, Odjeljak za državnu zaštitu) uključuje nadzor i podatke nad stranim državljanima, pogotovo izbjeglica i emigranata iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke i Poljske tijekom i nakon 1938. godine pa sve do 1941. godine i osnutka Nezavisne Države Hrvatske.

¹ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Savska banovina. Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu. Fond 145. HR HDA-145, SB-ODZ

² Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Fond 155. HR-HDA-155, BH-KB

Posebno su istaknuti podaci o nadzoru nad stranim Židovima i o njihovom boravku na teritoriju Banovine.³

1.2. Pregled literature o izbjegličkom pitanju

Ovaj rad produkt je kombinacije arhivske građe i konzultiranja literature. Posebno to naglašavam zato što je pitanje izbjeglica u međuraću na teritoriju Savske banovine, odnosno Banovine Hrvatske, još uvijek relativno neistraženo. Svakako tome pridonosi činjenica da za naše teritorije, kada bismo ih usporedili sa zapadnim i srednjoeuropskim državama, izbjeglička kriza nije bila toliko intenzivna. Iako se ova izbjeglička kriza čini ponešto „slabijom“ u odnosu na onu koja zahvatila Europu nakon Drugog svjetskog rata, jednako nam je važna jer predstavlja uvod u Holokaust i genocid koji će se odvijati tijekom spomenutog rata. U domaćoj historiografiji definitivno je ostala u sjeni proučavanja Holokausta (naravno, ovim ne umanjujemo važnost proučavanja spomenute teme), a mogla bi nam dati dodatne spoznaje o položaju Židova, Poljaka, Čeha i ostalih progonjenih skupina prije rata i odnosu vladinih institucija prema istima. S obzirom na tendencije pojedinih autora (namjerno nećemo koristiti riječ povjesničar) da umanjuju i negiraju strahote rata, uvidom u izbjegličke tokove i nacionalno zakonodavstvo oko izbjeglica možemo pokazati kako nisu za sve strahote isključivo odgovorni Nijemci. Nositelji vlasti tijekom 1940-tih nisu isti ljudi kao u prethodnom desetljeću, ali politika potonjih definitivno je postavila temelje za odnos prema ugroženim skupinama u ratu. Studije o izbjegličkom valu u međuraću mogu samo obogatiti naša saznanja o odnosu vlade prema „drugome,“ ali posebno o šovinizmu i antisemitizmu u našem društvu te pokušati povezati na koje sve načine su ti suodnosi utjecali na genocid. Zanimanje za izbjeglice u europskom kontekstu i kontekstu međunarodne politike postalo je aktualno tek nedavno i to povodom obilježavanja sedamdesete godišnjice konferencije u Evianu. U tom kontekstu objavljen je tekst Franka Caesteckera *How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation* u kojem raspravlja o razvoju internacionalnog izbjegličkog zakonodavstva u svjetlu izbjegličke krize iz Njemačke te kako su europske zemlje odgovorile na situaciju. Članak je nastao u sklopu istraživačkog projekta u kojemu su sudjelovali povjesničari zapadnih i srednjoeuropskih zemalja, a rezultati su objavljeni u monografiji *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States* koju su uredili spomenuti Frank Caestecker te Bob Moore. Kroz projekt se nastojalo komparativistički proučiti

³ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu. Fond 158. HR-HDA-158, BH-ODZ

odnos europskih zemalja prema njemačkim izbjeglicama te kako su ti odnosi i nacionalne politike utjecale na oblikovanje internacionalnog izbjegličkog zakonodavstva. Spomenuti članak korišten je kao referentna točka u odnosu na koju se pokušava objasniti stav i politiku jugoslavenskih vlasti prema izbjeglicama. Da bismo uopće mogli pisati o izbjeglicama u Jugoslaviji, opisana je politička situacija u nacističkoj Njemačkoj uz pomoć pregleda europske i svjetske povijesti kao što su djela Iana Kershawa *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.*, Richarda Overya *Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*, Marka Mazowera *Hitlerovo Carstvo*, Michael Burleigh *Treći Reich: Nova povijest, Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi* ili knjiga Darka Dukovskog *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća. II. dio*.

U hrvatskoj historiografiji veliki doprinos proučavanju povijesti izbjeglištva dala je Anna Maria Grünfelder u nedavno objavljenoj monografiji *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*. Autorica se bavi sudbinama stranih židovskih izbjeglica, posebno njemačkih i austrijskih, koji su bježali na teritorij Kraljevine Jugoslavije. Prati put izbjeglica od napuštanja matične zemlje preko dolaska u Kraljevinu pa sve do ili dolaska na željeno odredište ili zatočeništva u logoru. Tekst nam je važan jer nam daje pregled jugoslavenske politike, prema izbjegličkom pitanju u 1930-tima te autorica objašnjava kako se ona priklanjala vanjskopolitičkim prilikama i kako su se izbjeglice snalazile u tom kaotičnom društvu. Nadalje, djela Ive Goldsteina (*Židovi u Zagrebu 1918.-1941.* i *Kontakti zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933.-1945*) pomažu nam razumijeti ulogu hrvatskih židovskih organizacija u zbrinjavanju izbjeglica, a radovi Milana Ristovća (*Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938.-1941*) i Ženi Lebl (*Tragedija transporta Kladovo-Šabac. Odbor za pomoć emigrantima*) također rasvjetljavaju politiku Kraljevine Jugoslavije u odnosu prema izbjeglicama te se bave temom razvitka izbjegličkog zakonodavstva u kontekstu vanjskopolitičkih turbulencija. Važno je za naglasiti da nam ova dva posljednja rada daju uvid u politiku na razini vlasti u Beogradu, dok se Grünfelder usmjerila na situaciju unutar Savske banovine, odnosno Banovine Hrvatske. „Nedostatak“ historiografskog pristupa ovoj temi jest činjenica da su istraživanja usmjerena isključivo na židovske izbjeglice dok su istraživanja političkih i nežidovskih izbjeglica poprilično manjkava ili ih uopće nema. U ovu kategoriju mogli bismo uključiti članak Vladimira Huzjana, *Hitlerovci u Varaždinu 1934. godine*, koji se bavi boravkom nacističkih simpatizera iz Austrije na varaždinskom području kroz koji nam autor daje uvid u odnosu vlasti prema političkim izbjeglicama.

Svakako trebamo napomenuti memoarske i autobiografske zapise Tille Durieux (*Mojih prvih devedeset godina*) i Branka Polića (*Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi (1924.1942)*). Prvi nam iz prve ruke donosi priču o bijegu i životu u izbjeglištvu, dok drugi donosi zapise s druge strane, odnose zapise sjećanja iz Zagreba i života obitelji koja je bila angažirana u brizi za izbjeglice, a koja je i sama židovskog podrijetla. Hedwig Gräfin Schaffgotsch u svojim memoarima (*Putovima sudbine. 1938-1946*) dotiče se izbjegličkog života u Zagrebu i na obali na koji su ona i suprug prisiljeni kao političke izbjeglice nakon Anschlusa.

2. Tko su izbjeglice i pojam „Srednje Europe“?

2.1. Pojam „izbjeglica“ i razvoj zakonodavstva o statusu izbjeglica do 1951.

Izbjeglištvo kao pojava nije isključivo problem suvremenosti već se pojavljuje kao dio procesa razvoja civilizacija. No, tek je tijekom dvadesetog stoljeća problem institucionaliziran te se zbog valova izbjeglica, pogotovo u Europi nakon svjetskih ratova, počinju definirati suvremena prava izbjeglica i obaveze zemalja prihvata. U prvim dokumentima i statutima pojam „izbjeglica“ odnosio se samo na određene skupine. Dakle, pojedinci izbjeglice svrstavani su u kategorije prema nacionalnosti i/ili teritoriju koji su napustili te su morali zadovoljiti dva uvjeta da bi im se priznao status: pojedinac nema državljanstvo, niti države koju je napustila niti druge države te nema zaštitu države koju je napustio.⁴ Osnivanjem *Međuvladinog komiteta* pojmu „izbjeglica“ dodaju se novi elementi pa se tako izbjeglicom smatra i ona osoba koja mora napustiti svoje boravište prilikom progona „zbog političkog stava, vjerskih uvjerenja ili rase pripadnosti.“⁵ U tekstu *Konvencije o statusu izbjeglica* iz 1951. godine pojam „izbjeglice“, između ostalih točaka, odnosi se na one osobe „koje se nalaze izvan zemlje svog državljanstva i imaju osnovani strah od proganjanja iz razloga rase, religije, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili političkog mišljenja i koje ne mogu ili ubog tog straha, ne žele se staviti pod zaštitu te zemlje; ili koja, budući da nema državljanstvo, a kao rezultat tih događaja se nalazi izvan zemlje svog prethodnog uobičajenog boravka, ne može ili, zbog tog straha ne želi se u nju vratiti.“⁶ Gotovo sedamdeset godina od implementacije u međunarodno zakonodavstvo, pojam „izbjeglica“ egzistira i u suvremenom društvu te služi kao temeljni mehanizam za kontrolu statusa izbjeglica pojedinaca i samim time njihovih prava.

U međuraću je zakonodavstvo oko izbjegličkog pitanja bilo je tek u povojima te se razvijalo u danom trenutku, odnosno svaki izbjeglički val pokrenuo bi međunarodnu reakciju koja je zahtijevala hitnu reakciju. Nakon Oktobarske revolucije, izbjeglički val ruskih državljana u bijegu od novog socijalističkog režima, preplavio je ratom potresene europske zemlje. Rusko Carstvo kao takvo revolucijom prestaje postojati, a njegovi državljani, koji ne priznaju novi

⁴ Ivana Damjanović i Leopoldina Tomičević. „Pravni položaj izbjeglica“, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 38, br. 79 (2004), 59.

⁵ Milan Mesić, „Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize“, *Migracijske teme* 9 (1993), 192.

⁶ *Konvencija i protokol o status izbjeglica s uvodnim napomenama Ureda Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice*. Ženeva: 2010. https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/konvencija_1951.pdf (datum posjeta: 10. kolovoz 2020.)

poredak i bježe od sovjetskih vlasti, gube pravnu zaštitu.⁷ Rješenje za potonji problem predstavljeno je u obliku *Nansenove putovnice*. Naime, ruskim izbjeglicama putovnice izdane u nestalom Ruskom Carstvu više nisu bile valjane pa se tako javila potreba za zamjenskim dokumentom koji bi izbjeglicama omogućio daljnja proputovanja po europskom teritoriju i u konačnici smještaj. Liga naroda, krovna organizacija koja je u tom trenutku preuzela brigu o izbjeglicama, imenovala je 1921. godine Fridtjofa Nansena kao visokog komesara za ruske izbjeglice. Već iduće godine uveden je dokument, *Nansenova putovnica*, kojim su izbjeglice mogle potvrditi svoj identitet i temeljem kojeg su uživale pravo na međunarodnu zaštitu.⁸ Ubrzo je nadležnost visokog povjerenika proširena i na Armence koji su bježali pred mladoturskom vojskom. Važnost zaštite ovih skupina leži u činjenici da je tada međunarodna zajednica prvi puta legalizirala zaštitu izbjeglica u pravnom kontekstu na međunarodnoj razini. Doduše, sam pojam izbjeglice kao takav nije bio definiran te se zaštita odnosila samo na pojedine skupine.⁹

Dolaskom Adolfa Hitlera i nacionalsocijalista na vlast u Njemačkoj 1933. godine izbjegličko pitanje ponovno dolazi red na međunarodnoj sceni. *Konvencijom o međunarodnom statusu izbjeglica* iz 1933. godine pokušalo se proširiti uvjete za stjecanje izbjegličkog statusa, no u slučaju izbjeglica iz Njemačke isto se nije primjenjivalo. Iako je Liga naroda kroz Nansenov ured vodila međunarodnu izbjegličku politiku, proširenje mandata na njemačke izbjeglice zahtijevalo je odobrenje svih članica. S obzirom na to da je postojala opravdana opasnost od njemačkog protivljenja proširenom mandatu za programe pomoći, osnovana je neovisna institucija *Visokog povjerenika za njemačke izbjeglice* koja bi bila financirana isključivo kroz privatne donacije.¹⁰ Kao samostalno tijelo djelovao je sve do 1938. godine kada se ujedinjuje s Nansenovim uredom te kao jedinstveno tijelo obuhvaća sve skupine izbjeglica, uključujući one iz 1920-tih godina. Teritorijalna ekspanzija njemačkog Reicha, između ostalog, uzrokovala je pojačane izbjegličke valove, više ne samo iz Njemačke, već i iz Austrije i Čehoslovačke. Stoga je osnovan *Međuvladin komitet za izbjeglice*, čija je zadaća bila preuzeti sve obaveze vezane za izbjegličko pitanje. Djelovao je sve do 1947. godine kada je njegovu ulogu preuzela novoosnovana

⁷ Mesić, „Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize“, 191.

⁸ Damjanović i Tomičević. „Pravni položaj izbjeglica“, 56.

⁹ Njemačke izbjeglice u tom trenutku ne spadaju u tu kategoriju. Mesić, „Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize“, 192.

¹⁰ Frank Caestecker, „How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation“, *Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 27 (2017), 45.

Međunarodna organizacija za izbjeglice čija je zadaća bila voditi brigu o „pravima izbjeglica i raseljenih osoba.“¹¹

Tek nakon Drugog svjetskog rata međunarodno izbjegličko zakonodavstvo dobiva na zamahu jer se svijet u poslijeratnim godinama suočio s brojkom od oko 40 milijuna izbjeglica i raseljenih osoba. Naravno, određivanje statusa izbjeglica uključivalo je mukotrpan posao razlikovanja i odjeljivanja „pravih“ izbjeglica od ratnih zločinaca u bijegu ili onih koji su poput Folksdojčera iseljeni iz svojih domova i prebačeni u Njemačku. Dugotrajne rasprave o postupanju prema izbjeglicama, treba li i dalje to pitanje regulirati na međunarodnoj razini ili obustaviti sve akcije, iznjedrile su osnivanje nove institucije, *Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice (United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR)*. Potonja je imala mandat nad svih skupinama izbjeglica koje su obuhvaćale njezine organizacijske prethodnice te je u iznimnim slučajevima mogla preuzeti brigu za nove skupine. Nedugo po osnutku UNHCR-a pripremljena je *Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951.* godine kojom su definirani status i prava izbjeglica prema kojima se i do današnjeg dana vodi međunarodno izbjegličko pravo.¹²

2.2. Izbjeglice u izvorima

Regulacija izbjegličkog statusa te prava izbjeglica i obaveza država u koju su prebjegli, prije 1951. godine nije bila definirana na međunarodnoj razini te je uvelike ovisila o odlukama pojedinih zemalja i vanjskoj politici istih.¹³ Unatoč nepreciznosti stručne terminologije u izbjegličkom pravu, neki pojmovi su ipak imali univerzalno značenje. Rudolf Wahlstreten, „trgovac nacional-socijalista“ iz Graza od jugoslavenskih vlasti traži da „mu se prizna pravo azila“ jer je bio prisiljen bježati iz Austrije zbog toga što je otvoreno podržavao nacional-socijalizam. S obzirom na to da mu je prijetilo ponovno uhićenje zbog političkih stavova¹⁴, razlog napuštanja zemlje leži u strahu od progona. Izabrala sam ovaj primjer zato što je to jedini primjer na koji sam naišla u pregledanim kutijama. Naravno, to ne znači da zapisa o tražiteljima azila nema, no

¹¹ Mesić, „Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize“, 192.

¹² Ibid. 193.

¹³ Azil u međunarodnom pravu predstavlja zaštitu pojedinca koju daje država na svom teritoriju ili unutar svoji diplomatskih predstavništava na teritoriju druge države stranim državljanima koji zbog progona ili straha od istog bježe iz druge države. Svaki azilant jest izbjeglica, no svaki izbjeglica nije azilant. Azilant jest osoba kojoj je država prihvata osigurala zaštitu i pravnu sigurnost. Sara Kaurin, „Azil u suvremenom međunarodnom pravu“, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, vol. 47, br. 96 (2014): 87-88.

¹⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 243, br. 27893/34 Sresko načelstvo u Ljutomerskom uputilo ga je za daljnje informacije u njemački konzulat u Zagrebu. Komesarijat željezničke i pogranične policije u Koprivnici evidentirao je da je imenovani 27. srpnja 1934. napustio jugoslavenski teritorij i otputovao za Njemačku.

zanimljivost ovog primjera leži u tome što nam omogućuje uvid u sve prakse i oblike zaštite izbjeglica koje su se pojavile u Savskoj banovini. Sam pojam „azila“ univerzalno je pravo te predstavlja „privremenu osnovnu zaštitu, odnosno zabranu prisilnog povratka na granice područja gdje bi život ili sloboda izbjeglice bili ugroženi, uz mogućnost ostanka u zemlji prihvata dok se situacija u zemlji podrijetla ne smiri ili dok se izbjeglica ne domisli nekom drugom rješenju.“¹⁵ Kako u ovom slučaju rješavanje statusa „azila“ nije dospjelo u banske ruke, možemo samo nagađati kako bi vlasti postupile. No, iz daljnjih primjera vidjet ćemo da su banske vlasti nastojale emigrante, odnosno izbjeglice, potaknuti na što brži odlazak iz zemlje. Skupine, možda bolje rečeno pojedinci, navode razne razloge dolaska, no svima je zajednička činjenica da bježe zbog straha, nesigurnosti i progona.

U dokumentima nailazimo na nekoliko različitih pojmova koji se koriste da bi se opisao status osoba koje su napustile teritorij Trećeg Reicha. Fritz Herman oslovljen je kao „njemački emigrant, Jevrej.“¹⁶ Iste te godine za skupine židovskih obitelji pobjeglih iz Njemačke, vlasti koriste pojam „jevrejski izbeglice iz Njemačke.“¹⁷ Isto se koristi i u slijedećim godinama, ponovno u dokumentima koji se odnose na *skupine* židovskih izbjeglica, ali i skupine izbjeglica prema nacionalnosti.¹⁸ Tek nakon 1935. ili 1936. godine na sve Židove iz Njemačke počinje se koristiti termin „izbjeglica.“ Ujednačavanje termina poklapa se s vremenom kada su nacisti započeli s otvorenim progonima Židova, točnije nakon proglašenja *Nurnbeških zakona* u rujnu 1935, ali i sa reakcijom međunarodne zajednice po pitanju izbjegličkog vala. Od tog trena, termin „izbjeglica“ počinje se koristiti za sve pojedince ili skupine koje su došle na teritorij Savske banovine, odnosno Banovine Hrvatske s područja koje je obuhvaćao Treći Reich, a koji su kao razloge naveli napuštanje istih zbog progona, straha, neslaganja s režimom.¹⁹ Istovremeno, možemo primijetiti da za pojedince koji su 1934. godine napustili Austriju jer su simpatizirali ili otvoreno podržavali nacionalsocijalističku stranku, a koja je stavljena izvan zakona, koriste se termini „austrijski

¹⁵ Kaurin, „Azil u suvremenom međunarodnom pravu“, 92.

¹⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 137, br. 10531/33; HR HDA-145, SB ODZ, kutija 243, br. 26975/34. Rudolf Gründ se u predmetu dokumenta navodi kao „njemački politički izbjeglica,“ dok ga se u dokumentu oslovljava kao „njemački emigrant.“

¹⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 152, br. 20202/33

¹⁸ Primjerice: HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 492, br. 35641/37, kutija 547, br. 8217/38; HR HDA, BH-ODZ, kutija 7, 47003/39 (Iako, u ovom dokumentu izjednačavaju se pojmovi „vojnih bjegunaca“ i „izbjeglica“)

¹⁹ U tim prvim godinama vlasti nisu razlog napuštanja domicilne zemlje smatrale kao faktorom za određivanje statusa pojedinca. Osobama koje su imale uredne dokumente, niti prema međunarodnom pravu, nije bio priznat status „izbjeglica.“ Anna Maria Grünfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)* (Zagreb: Srednja Europa, 2018), 37.

politički emigranti“ ili „austrijski politički begunci.“²⁰ Bez obzira na to što se radilo o skupinama ili pojedincu, ova dva pojma koriste se kontinuirano. Tek nakon *Anschlussa* subjekti postaju „izbjeglice.“

Anna Maria Grünfelder u knjizi *Sustigla ih Šoa* sve Židove koji su bježali iz Njemačke koristi pojam „izbjeglice“. Potonje argumentira činjenicom, da bez obzira na izravan razlog bijega, ti pojedinci „svjedoče eskalaciji nasilja, odnosno da su slutili kako napadi na Židove nisu tek izolirani činovi koje pravna država sankcionira i oštećenoj strani pruža zadovoljštinu, nego da iza nasilja stoji država, štiti progonitelje i sankcionira svaku pomoć progonjenima.“²¹ Ono što si se čini zanimljivim kod navedene terminologije jest činjenica da banske vlasti pojam „izbjeglica“ prvo koriste samo za skupine, dok je za pojedince korištenje istog dosta fluidno. Naravno, prema međunarodnom pravu isti se pojam, barem do 1936. godine, koristio samo za određene skupine ljudi i u tom smislu je Kraljevina Jugoslavija slijedila „trendove.“ No, zanimljivu mogućnost nudi nam promišljanje terminologije u kontekstu toga kako pojedinac sam doživljava razloge zbog kojih je napustio domicilnu državu. Odnosno, svi koji napuste svoju domicilnu državu i dosele na određeni teritorij su imigranti. No, na teritoriju te dane države postaju emigranti ili izbjeglice (prognanici). Prvi u pravilu dobrovoljno napuštaju domicilni teritorij bez obzira na faktore koji ih na to natjeraju, dok su pripadnici druge skupine prisiljeni na isto zbog prijetnji gubitka slobode ili života. Ponekad se ti razlozi mogu ispreplesti te je teško napraviti distinkciju između statusa pojedinca. Tu na pozornicu dolazi sam pojedinac koji na osnovi iskustva i konteksta oblikuje vlastiti identitet, oblikuje način na koji će promišljati o domu i o novoj državi. Sam pojedinac oblikuje svoja ponašanja u skladu s novom okolinom. Vlasti zemalja primatelja u imigrantima vide samo to, odnosno često rade gotovo neprimjetnu razliku u razlučivanju izbjeglica od emigranata. Naravno, osim ako to nije stvarno očito.²² Naravno, ovu ideju nećemo primijeniti na situacije u kojima je očito riječ o izbjeglicama, primjerice skupinama koje bježe nakon *Anschlussa* kada je postalo jasno da se Židove otvoreno progona te da im je u svakom slučaju život ugrožen. No, lako je primjenjiva na prve godine izbjegličkog vala iz Njemačke. Mnogi su napustili zemlju iako im

²⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34. U ovom slučaju treba naglasiti da se kroz dokumente stalno izmjenjuju pojmovi “emigranata”, “bjegunaca” i “izbjeglica”. Često jedan termin stoji u naslovu predmeta, dok se drugi pojavljuje u tekstu.

²¹ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 16.

²² Orm Øverland, „Visions of Home: Exiles and Immigrants,“ u *The Dispossessed. An Anatomy of Exile*, ur. Peter I. Rose (Amherst&Boston: University of Massachusetts Press, 2004), 7-8.

život ili egzistencija nisu bili izravno ugroženi. Mnogi su napustili zemlju jer su im život ili egzistencija bili ugroženi. Banske vlasti su na svojim granicama dočekivale samo „emigrante.“ Ovo razmišljanje otvara vrata za detaljnije istraživanje problema prijeratnog izbjeglica i otvara zanimljive teme o tome kako su sami emigranti ili izbjeglice shvaćali svoj identitet i razloge zbog kojih napuštaju Njemačku.

Iako ljudi često rade greške implementirajući suvremene ideje i pojmove na prošlost, u ovom slučaju ću se prikloniti argumentu gospođe Grünfelder te ću za skupine i pojedince o kojima će biti riječ koristiti termin „izbjeglica.“ Za većinu njih je Kraljevina Jugoslavija bila tranzitna zemlja za neku sigurniju budućnost, ali svi su bili svjesni da im je ostankom u nekom dijelu Trećeg Reicha ugrožena egzistencija, a u konačnici i život. Bježali su jer im je život bio ugrožen zbog „krivih“ političkih stavova, rase, religije ili su pripadali nepoželjnoj društvenoj skupini, a možebitni povratak bio je onemogućen. Zbog toga spadaju u kategoriju izbjeglica.

2.3. Pojam Srednje Europe

Rasprave o pojmu Srednje Europe su brojne te snažno podložne kontekstu vremena u kojemu se vode pa je tako nastao niz studija kroz koje se pokušava dokučiti njegova bit. S obzirom na to da nam pojam kao pojam nije tema istraživanja, a istovremeno se na isti moramo osvrnuti kako bismo razjasnili potencijalne nejasnoće, u kratkim crtama ćemo objasniti zašto je pojam sam po sebi problematičan i u kojem kontekstu ga se koristi u ovom radu.

Ono u čemu se slažu teoretičari pojma Srednje Europe jest njegova nestalnost. Očituje se u činjenici da Srednju Europu kao takvu ne možemo smjestiti u precizno geografsko područje već njezin karakter određuje kontekst u kojemu ga se interpretira. Možemo reći da u svom rudimentarnom obliku označava regiju koja „ne pripada u potpunosti Istoku, ali isto tako i ne pripada Zapada već negdje između.“ Kako su se kroz povijest mijenjale granice, tako su se toj regiji prepisivala područja od Baltika pa sve do Crnog mora, ali su u njezinom središtu uvijek bila područja koja danas ulaze u granice Češke, Slovačke, Poljske, ali i Mađarske.²³ Jacques Le Rider

²³ U knjizi Piotra Wandycza koristi se pojam „East Central Europe“ i odnosi se Češku, Slovačku, Poljsku i Mađarsku. Piotr Wandycz, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* (Taylor & Francis e-Library, 2005), 1.

toj sredini, odnosno kako to naziva i „centru“ Europe, pridodaje i Njemačku čija ju turbulentna povijest smješta „malo k jednoj strani, malo k drugoj.“²⁴

No, ono što je osnovno obilježje jest činjenica da se na tom području isprepliću civilizacijske tekovine Istoka i Zapada stoga je nemoguće, a i nepošteno zbog kulturnih posebnosti, tu regiju pripisati isključivo jednome ili drugome. Povijesno, europski se razvoj odvijao na korelaciji centar-periferija, s tim da je centar predstavljao Zapad, odnosno države poput Francuske i Velike Britanije. Periferija je upila sve najvažnije tekovine poput kršćanstva, renesanse, industrijske revolucije, no različitim tempom. Na isti su utjecali i podražaji s Istoka, posebno povezani s prodorom Osmanlija kada je dio istočnih zemalja služio kao „zadnja brana kršćanstva.“²⁵ Često je ta „periferija“ poput Mađarske ili Poljske smatrana inferiornom u odnosu na centar, a nerijetko su se razlike u kulturnom i socioekonomskom statusu činile nepremostivima i periferija je promjene teže pratila. Zemlje periferije u pravilu nisu imale svoje nacionalne države, a jedina poveznica im je što su bile dijelom multinacionalnog Habsburškog Carstva u kojemu je dominantan bio njemački karakter.²⁶ Le Rider sumira istraživanja i misli o ovom problemu na način da tvrdi se u povijesnih naroda, poput Čeha ili Poljaka, suočenih s nacionalnim osjećajima i modernim oblicima državnosti velikih zapadnih naroda, kojemu ne mogu parirati, razvija nacionalni identitet na temelju lingvističkih i etničkih elemenata te romantiziranih detalja iz prošlosti naroda. Problem je što se isti nisu mogli dalje razvijati kroz poprilično zastarjele političke, ekonomske i društvene strukture te kao takve države ostaju u krizi. Napomenuti problemi stvaraju teškoće u kreiranju jednog istinskog srednjeeuropskog identiteta. U taj opis ulazi i Njemačka. Tako se suočila s istim problemima: relativno kasno organiziranje nacionalne države temeljene na jeziku i etničkim elementima, prikazivanje imaginarnih granica koje često obuhvaćaju teritorij od onog stvarnog.²⁷

U takvoj mladoj državi, a odnosi se na sve države koje su spomenute, nema mjesta za manjine. U zaštiti vlastitih tekovina, manjine mogu predstavljati samo smetnje. Državne institucije

²⁴ Jacques Le Rider raspravlja o pojmu *Mittleeuropa* kao njemačkoj ideji u istoimenoj knjizi. I u njemačkom kontekstu se pojam mijenjao u skladu s historijskim kontekstom, no u svakom slučaju se odnosio na poseban položaj Njemačke na europskom kontinentu: od radikalnih ideja da je Njemačka centar kontinenta do ideje da se Njemačka nakazi na sredini između dvaju polova, Istoka (Rusije) i Zapada (Francuska, Velika Britanija). Jacques Le Rider, *Mittleeuropa* (Zagreb: Barbat, 1998), 1.-7.

²⁵ Wandycz, *The Price of Freedom*, 3.

²⁶ Ibid.5.-6.

²⁷ Le Rider, *Mittleeuropa*, 10.-12.

izjednačene su s nacionalnima što je predstavljalo veliki odmak od prošlosti u kojoj su svi ti narodi bili podređeni „tuđem“ vladaru u „tuđoj“ državi i u kojoj je centralna državna vlast često bila represivna prema nacionalnim osjećajima perifernih naroda.²⁸ Kao tekovina takve politike javlja se izjednačavanje državljanstva i nacionalnosti, a u Njemačkoj je taj odnos doveden do ekstrema.

Prema svemu gore navedenom, Srednju Europu ne možemo smatrati geografskim prostorom već prostorom na kojemu se isprepliću kulturni utjecaji i društveni obrasci. Pri interpretaciji istog moramo voditi računa o povijesnom i društvenom kontekstu unutar kojeg je oblikovan. Naš kontekst je onaj najbrutalniji njemački kontekst, ona iskrivljena ideja *Mittleurope* kao mjesta širenja superiornog njemačkog utjecaja koji je za narode na geografskom istoku bio poguban. Naša Srednja Europa obuhvaća Njemačku kao središte te sve one zemlje na koje je do 1941. godine proširila germanski utjecaj. Ne možemo govoriti o kakvoj kulturnoj germanizaciji s obzirom da su Čehoslovačka i Poljska osvojene silom, a Austrija se smatrala integralnim dijelom njemačkog nacionalnog korpusa. Govorit ćemo o političkom i administrativnom širenju njemačkog utjecaja koji je u kratkom roku izvan svojih granica protjerao stotine tisuća ljudi za koje nije bilo mjesta u nacističkoj ideji Srednje Europe.

²⁸ Wandycz, *The Price of Freedom*, 7.

3. Hitlerova Njemačka do 1941. godine

Niz isprepletenih faktora – nezadovoljstvo Versajskim odredbama, Velika ekonomska kriza, kriza demokracije- stvorili su u Njemačkoj uvjete za uspon radikalnih pokreta, a u konačnici i Adolfa Hitlera. Početkom 1930-tih politički poredak počeo se urušavati pod valom nezadovoljstva masa, a stranačke opcije, rascjepkane i često međusobno zavađene bez obzira na ideološki spektar, nisu bile u mogućnosti smiriti situaciju i ponuditi narodu konkretna rješenja. Propagandni stručnjaci nacionalsocijalističke stranke uspjeli su kreirati sliku kvalitetnog vođe, u ovom slučaju Adolfa Hitlera, koji razumije uzroke nezadovoljstva, koji osluškuje želje svoga naroda i koji im može ponuditi put u prosperitetniju i uzbudljivu budućnost.²⁹ Njemačka desnica je u Hitleru vidjela oružje protiv glasnih lijevih opcija. Tako su okolnosti u siječnju 1933. godine dovele do toga da mu je predsjednik Paul von Hindenburg ponudio mjesto kancelara. Tim činom nestaju zapreke za Hitlerov strelovit politički uspon i stvaranje „čiste“ njemačke nacije.

Ideja jedinstvene zajednice Nijemaca činila se kao rješenje za sve nedaće. Naravno, ta jedinstvena zajednica isključivala je skupine koje se nisu uklapale u ideal nacionalno i etnički „čistog“ Nijemca. Nacionalsocijalisti su bili ti koji su odredili kriterije pripadnosti te ih u idućim godinama prilagođavali situaciji. „Otrcane ideje“, kako ih naziva povjesničar A.J.P Taylor, poput antisemitizma, komunističke opasnosti i Velike Njemačke koja okuplja sve etničke Nijemce, transformirane su iz ideje u konkretnu realizaciju.³⁰ Novi poredak odlučio se obračunati sa stvarnim i/ili imaginarnim neprijateljima na način koji je sve razmjere brutalnosti i nečovječnosti dosegao tek u narednom desetljeću. Prvenstveno su nacionalsocijalisti trebali konsolidirati vlast, a to nije bilo moguće dok je postojala politička, ali i stranačka oporba. Osim poprilično agresivne retorike, neprijatelji su suočeni s brutalnim nasiljem. Ono se kroz propagandu opravdavalo kao nužno sredstvo u borbi za novu Njemačku.³¹

U danima nakon Hitlerova proglašenja kancelarom, započeli su progoni političkih suparnika, komunista i socijaldemokrata te kritičara nove vlasti. Lijeve stranke u Njemačkoj nisu bile dovoljno snažne da se odupru represiji, što zbog unutrašnjih sukoba što zbog nedovoljne podrške u javnosti. Režim je lijeve opcije, a pogotovo komunizam, predstavljao kao opasnost za

²⁹ Ian Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.* (Zagreb: Fraktura, 2017), 224-225.

³⁰ A.J.P. Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata* (Zagreb: Nakladni zavod Znanje, 1994), 94-97.

³¹ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 226.

njemački preporod. Sve nedaće koje su pogodile narod još od 1918. godine predstavljene su kao udružena židovsko-boljševička urota da se uništi njemačku državu i narod.³² Kao odličan argument za opasnost komunizma po njemački poredak poslužio je palež zgrade parlamenta, a koji je podmetnuo Marinus van der Lubbe, komunist. Situacija je zahtijevala hitnu reakciju. Osim što su već idući dan uredbom sa zakonskom snagom ljudska prava „privremeno suspendirana,“ Hitler zatražio preuzimanje izvanrednih ovlasti koje bi mu omogućile suzbijanje komunističke opasnosti. Temeljem ustavnog članka 48. donesena je uredba „Radi zaštite naroda i države“ koja je nakon tjedana brutalnog nasilja nad neprijateljima, konačno isto stavila unutar zakona. Tako je otvoren put za institucionalizaciju represije i dokidanje građanskih i ljudskih prava u narednim godinama.³³

Iako je Hitlerov režim notorno zapamćen po likvidaciji stvarnih i imaginarnih neprijatelja, u prvim godinama vladavine cilj je bilo zastrašivanje. U idućim mjesecima slobode političkih protivnika sustavno su ograničavane tako da su od početnih zabrana javnih skupova i stranačkih glasila do lipnja ukinute sve stranke osim nacionalsocijalističke. Sloboda govora je ukinuta, a bilo kakva kritika režima strogo se kažnjavala. Socijaldemokratima je oduzeta imovina, a stranački aparati su skroz zabranjeni. Dio socijalista, ali i komunista uspio je napustiti Njemačku te je djelovao kroz izbjegličke organizacije u susjednim zemljama. Ostatak ljevice pokušao je djelovati u „ilegali“ usprkos žestokom progonu.³⁴ U improvizirane zatvore, odnosno koncentracijske logore poput logora Dachau, prvo su zatvarani politički neprijatelji, a nakon 1935. sve više pripadnici manjina „štetnih za narod“ – Romi, mentalno bolesni, homoseksualci, kriminalci i drugi.³⁵

Nakon što se obračunao s političkim neprijateljima, režim je pozornost okrenuo na borbu protiv biološkog neprijatelja. Pod pojmom biološki neprijatelji smatrale su se one skupine ili pojedinci čija su genetika, podrijetlo ili samo način života mogli značiti prijetnju čistoći njemačke rase. „Asocijalni“, odnosno kriminalci, prostitutke, seksualni prijestupnici ili homoseksualci, spadali su u tu kategoriju. U idealnom društvu kakvo su nacisti stvarali „asocijalni“ su predstavljali opasnost da okaljaju čistoću društva i rase kojoj se težilo, stoga je borba tražila internaciju, u zatvore ili koncentracijske logore, a nerijetko i prisilnu sterilizaciju kako se nepoželjni elementi ne bi prenosili na iduće generacije. Mentalno bolesne i invalidne osobe svrstavane su među nepoželjne

³² Richard Overy, *Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2014), 179.; 331.

³³ Ibid. 186-187.

³⁴ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 229.

³⁵ Ibid. 303-304.

elemente novog društva. Iako njihov krimen nije postojao u društvenom smislu kao kod „asocijalnih“, vlasti nisu mogle dopustiti da se nesavršenosti poput mentalnih bolesti prenose na potomstvo. Stoga, dio te populacije podvrgnut je prisilnoj kastraciji, dok su oni s težim i najtežim oblicima bolesti eutanazirani.³⁶ Tijekom prvih godina nacističkog režima Rome se tretiralo kao „asocijalne“ te su kao takvi zatvarani u koncentracijske logore. Prelaskom na borbu protiv biološkog neprijatelja, Rome se sve više smatralo rasnim neprijateljem. Tom preokretu pridonio je osnutak *Istraživačkog instituta za rasnu higijenu i biologiju* stanovništva na čijem je čelu bio Robert Ritter. Genetska istraživanja provedena na romskom stanovništvu dovela su do „zaključka“ da bi su Romi inferiorni u odnosu na arijevence zbog svoje miješane rase i asocijalnog ponašanja.³⁷

Židovi su zauzimali posebno mjesto u nacističkim morbidnim idejama. Posebna pažnja posvećena je demonizaciji židovskog naroda. U nacističkim fantazijama Židovi su sabotirali njemački napredak, kontaminirali njemačku kulturu te pokušavali podijeliti njemačko društvo kako omogućili prodor boljševičkih ideja. Iako su napadi na Židove i državna represija usmjerena prema istima započeli već u prvim danima nacističke vladavine, pravi uzlet nasilja započinje tek sredinom 1930-tih godina. Naime, vodstvo stranke se riješilo unutrašnjih neprijatelja u smislu stranačkih suparnika i političkih neistomišljenika, stoga se moglo usmjeriti na „rasnu problematiku.“ Dva zakona, najpoznatiji pod nazivom *Nürnberški zakoni*, predstavljeni u rujnu 1935. predstavljali su prekretnicu za status Židova u Njemačkoj. Prema *Zakonu o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti* zabranjeno je sklapanje braka između Nijemaca i Židova, kao i stupanje u izvanbračne odnose. *Zakonom o državljanstvu Reicha* određeno je da status državljanina imaju samo oni pojedinci „njemačke ili srodne krvi“ koji su spremni i prema određenim kriterijima podobni za službu njemačkom narodu. Židovi kao takvi nisu zadovoljavali kriterije određene *Zakonom*. Dva mjeseca poslije objavljena je dopuna zakona kojom je precizirano koje se osobe smatraju rasnim Židovima.³⁸ U prvom trenu svijet nije mogao ni zamisliti sve strahote koje će židovski narod u Europi doživjeti tijekom dvanaestogodišnje nacističke vladavine. Pa ni sami nacisti nisu imali u glavi viziju totalnog uništenja, barem ne u početku. Svi postupci, poput isključivanja Židova iz akademske zajednice, kulturnog i privrednog života čak i sami *Nürnberški zakoni*, trebali su natjerati iste da napuste Njemačku. Samo poniženje je time bilo veće jer su Židovi

³⁶ Overy, *Diktatori*, 204-206.

³⁷ Ibid. 579.

³⁸ Ibid. 575.

bili asimilirani i akulturirani dio njemačkog društva.³⁹ Odjednom su se našli u nezavidnoj situaciji u kojoj nisu bili dobrodošli u zemlji koju su smatrali svojom državom, a europske zemlje im istovremeno nisu otvarale vrata ili su to činile poprilično nevoljko. Između ostalog, susjedne zemlje nisu bile sklone prihvatu izbjeglica s obzirom na to da su se i same tek počele oporavljati od posljedica Velike krize koja je pogodila svijet 1929. godine. Smatrale su da se ionako skromni resursi i radna mjesta trebaju prvo usmjeriti na domaće stanovništvo pa bi prihvata stranaca s minimalnim ili čak nikakvim sredstvima za život predstavljao nepotrebno opterećenje.⁴⁰

Tijekom 1920-tih Liga naroda je uspjela manevrirati izbjegličkom problematikom, pogotovo jer je imala podršku zemalja članica koje su bile spremnije na prihvata izbjeglica. Tijekom 1930-tih situacija se mijenja i Liga općenito gubi autoritet. Nansenov ured nije mogao proširiti jurisdikciju na njemačke izbjeglice bez službene suglasnosti Lige naroda, a potonja se nije bila spremna kockati s podrškom koju je još uvijek uživala od Njemačke. U jesen 1933. godine Hitler i Njemačka napuštaju Ligu naroda, a pitanje njemačkih izbjeglica svejedno ostaje neriješeno. Tek po osnutku ureda Visokog predstavnika stvari se pomiču s mjesta, no odluke vezane uz prava i zaštitu njemačkih izbjeglica na internacionalnoj razini ostavljale su puno manevarskog prostora nacionalnim vladama. One su zadržale pravo da o izbjegličkoj politici odlučuju unutar granica državnog zakonodavstva osim što nisu imale prava vratiti izbjeglice iz zemlje iz koju su napustili, osim u strogo definiranim situacijama. Naravno, države članice nisu bile sklone tako lako prihvatiti sporazum koji su vidjele kao zadiranje u vlastiti suverenitet pa su neke, poput Čehoslovačke i Švedske odbile pristati na isti.⁴¹

Nacistička ideja nije stala samo na rasno čistom njemačkom društvu i jakoj državi. Ambicije Adolfa Hitlera širile su se ipak izvan granica Njemačke. Osvajanjem *Lebensrauma*, odnosno osvajanjem životnog prostora diljem europskog kontinenta zahtijevalo je pune napore njemačkog stroja, a istovremeno je išlo ruku pod ruku s idejom čistog arijeuskog njemačkog društva. Prvo se usmjerio teritorijalne odredbe već jako narušenog Versajskog poretka. U ožujku 1936. godine njemačke vojne postrojbe ulaze u rajnsku demilitariziranu zonu. Činjenica da zapadne sile i Liga naroda nisu uživale ugled kao poslije Prvog svjetskog rata i nisu imale sredstva za konkretnu akciju

³⁹ Ibid. 582-583.

⁴⁰ Caestecker, „How the Refugee Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation“, 40.

⁴¹ Ibid. 45.

protiv Njemačke, rezultirala je samo protestom istih protiv ulaska njemačkih postrojbi. S obzirom na to da su konkretne sankcije izostale, Hitleru su otvorena vrata za daljnju teritorijalnu ekspanziju. Dodatan poticaj za daljnje jačanje svog utjecaja na kontinentu jest zbližavanje s Rimom i sklapanja Osovine Rim – Berlin u studenome 1936. godine. Što se tiče ekspanzije na kontinentu, savezništvo s Mussolinijem najviše je utjecalo na promjenu situacije u Austriji. Za Mussolinija je zbližavanje s Njemačkom značilo napuštanje pozicija u Austriji, odnosno prekid podrške ideji samostalne Austrije.⁴²

Ideja inkorporacije Austrije u Njemačko carstvo nije bila novost, ali Hitlerova politika je provela ideju u akciju. Anschluss je predstavljao prvi korak prema obnavljanju jedinstvenog Carstva te prvi korak prema vraćanju svakog etničkog Nijemca nacionalnoj matici.⁴³ Hitlerovo preuzimanje vlasti u Njemačkoj ojačalo je nacionalsocijaliste u Austriji da se uključe u borbu za vlast tijekom političke krize koja je nastala 1933. godine. Vlada je odabrala autoritarni put i iskoristila nemirnu situaciju da zabrani opoziciju, između ostalih nacionalsocijalističke, komunističke i socijaldemokratske stranke.⁴⁴ Vlade Engelberta Dollfussa i Kurta von Schuschnigga nastojale se ojačati samostalni austrijski položaj u odnosu na Njemačku i to uz pomoć Italije, no nakon što su austrijski nacionalsocijalisti izvršili puč te usmrtili prvoga, te nakon što je za vrijeme vladavine drugoga nestala podrška Italije, Austrija je prisiljena na dijalog s Hitlerom. No vladin smjer pokazao se pogubnim za austrijski suverenitet jer je u ožujku 1938. godine, pod prijetnjom vojne intervencija, Austrija okupirana i priključena Reichu.⁴⁵ Od tog trenutka izbjeglička kriza poprima razmjere u pravom smislu te riječi. Progon nad Židovima doseže neviđene razmjere i kulminira tijekom *Kristalne noći*, vala neviđeno brutalnog nasilja nad židovskim stanovništvom diljem Trećeg Reicha. Europa nije bila spremna na pritisak izbjegličkog vala koji je zahtijevao hitnu međunarodnu reakciju, a niti je bila spremna na sukob s Hitlerom. Tako su se izbjeglice našle u limbu, bez pravne međunarodne zaštite, a istovremeno ovisne o nacionalnim politikama koje su postajale sve strože kako se izbjeglički val pojačavao.

Anschlussom Austrije, Hitler se okreće prema Istoku. Dok mu je širenje utjecaja prema istoku Europe omogućavalo otvaranje novih trgovačkih i privrednih veza, u nacističkoj misli još je

⁴² Kershaw, *Do pakla i natrag*, 273-275.

⁴³ Mark Mazower, *Hitlerovo Carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi* (Beograd: Arhipelag, 2019), 62.

⁴⁴ Erich Zöllner i Therese Schüssel, *Povijest Austrije* (Zagreb: Barbat, 1997), 300.

⁴⁵ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća. II. dio* (Zagreb: Alinea, 2005), 76.

važnije bilo osvajanje Lebensrauma na Istoku i germanizacija tih prostora.⁴⁶ Prva zemlja koja se našla na putu širenja prema Istoku bila je Čehoslovačka. Njezina važnost ležala je u bogatstvu sirovina i razvijenoj vojnoj industriji koja je bila ključna za razvoj njemačkog ratnog stroja. No, zbog strateškog položaja između Istoka i Zapada te savezništava s potonjima, Hitler je morao postupiti diplomatski oprezno. Reakcija na pripojenje Austrije izostala je, ali u Čehoslovačkom slučaju mogla je izazvati opći sukob.⁴⁷ Na prostoru Sudeta, koji su nakon Prvog svjetskog rata pripali Čehoslovačkoj, živjelo je većinski etničko njemačko stanovništvo. Još jedan od „grijeha“ versajskog poretka koji je onemogućavao jedinstvo svog njemačkog stanovništva i njemačke države. Hitlerovim dolaskom na vlast podrška Nijemcima jača pa tako sve glasnija postaje i stranka sudetskih Nijemaca na čijem je čelu bio Konrad Henlein. Zaredao se niz isceniranih nemira i glasovi za autonomiju Sudetske oblasti postajali su sve glasniji.⁴⁸ Njemačka propaganda izvještavala je o (lažnim) napadima na njemačku manjinu i o diskriminaciji čehoslovačkih vlasti, iako su „na terenu“ Nijemci i čehoslovačko stanovništvo živjeli relativno mirno. Reakcije Zapada na Anschluss su ostavile gorak okus u ustima čehoslovačkih vlasti jer su shvatile da im tradicionalna savezništva neće pomoći u obrani od njemačkih pretenzija. Kombinacija agresivne retorike i prijetnji ratom s njemačke strane te nevoljkost zapadnih sila za ulazak u sukob i politike popuštanja rezultirale su katastrofalnim *Münchenskim sporazumom* u rujnu 1938. kojim je potvrđeno komadanjem Čehoslovačke. Vlada potonje nije bila zastupljena na tom sastanku, a bila je prisiljena prepustiti Sudete u roku svega nekoliko dana.⁴⁹ Sudeti su bili samo početna točka u komadanju zemlje jer je u proljeće 1939. godine država kao takva prestala postojati, a na njezinom mjestu stajao je Češko-Moravski protektorat. Slovačka je netom prije proglasila nezavisnost pod vodstvom svećenika Jozefa Tise, ali pod protektoratom Njemačke. Češki protektorat trebao je poslužiti kao primjer ostatku Europe da njemačka „zaštita“ ne znači nužno nestanak nacionalne posebnosti. Naprotiv, nacionalne slobode i ustanove su relativno očuvane, ali pod strogom kontrolom njemačkih vlasti te uz postojanje paralelne njemačke uprave.⁵⁰

Poljska se već početkom 1934. godine osigurala u odnosu na Njemačku. Pakt koji su sklopili garantirao je mir među potpisnicama u narednom desetljeću i suverenitet na istočnim, odnosno

⁴⁶ Mazower, *Hitlerovo Carstvo*, 69.

⁴⁷ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 246.

⁴⁸ Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe*, 85.-87.

⁴⁹ *Ibid.* 88.-89.

⁵⁰ Mazower, *Hitlerovo Carstvo*, 72.-76.

zapadnim granicama. U trenutku potpisivanja pakta, Hitler si nije mogao dopustiti nemire na istoku, a pogotovo ne pokušaje prodora utjecaja Sovjetskog Saveza do njemačkih granica.⁵¹ Početkom 1939. godine postao je sve glasnjiji u svojim zahtjevima za vraćanjem Gdanjska u njemačke ruke. Osim ustupanja grada, zatražio je i područje za koridor koji bi, nakon izgradnje prometnih puteva, povezivao Istočnu Prusku s ostatkom zemlje. Poljska je iste zahtjeve uporno odbijala nadajući se da će ju u istome podržati Velika Britanije i Francuska. Položaj same države bio je poprilično nesiguran jer je bila stiješnjena s dvije strane: osim Njemačke, postojala je opasnost i od SSSR-a koji je pretendirao na dijelove Poljske. Vlada nije mogla dopustiti da ulazi u kakav sporazum sa sovjetskim vrhom jer bi to značilo da u slučaju rata s Njemačkom, a koji je postajao sve izvjesniji, postoji mogućnost prolaska sovjetskih trupa kroz poljski teritorij. Istovremeno su Zapadne sile tražile način kako se sporazumjeti sa sovjeticima jer su bile svjesne da se samostalno ne mogu oduprijeti Njemačkoj. Stoga je njemačko-sovjetski *Pakt o nenapadanju* u kolovozu 1939. godine šokirao međunarodnu zajednicu, a pogotovo samu Poljsku koja je ostala bez zaštite i otvorena za napad. Sporazum je uključivao i tajni sporazum o podjeli poljskog teritorija. Staljin si je kupio vrijeme za pripremu za rat, a Hitleru je otvoren put za napad na Poljsku.⁵² Prvog rujna 1939. godine dva milijuna njemačkih vojnika umarširalo je preko poljske granice. Zapadne sile, iznenađene napadom i potpuno nespremne, objavile rat su Njemačkoj tek dva dana poslije i na tako stale na poljsku stranu. Zapadna područja nekadašnje Poljske, Poznan, Gornja šleska i dijelovi Istočne Pruske, anektirani su Njemačkoj, dok su Središnja i Južna Poljska postale Generalni guvernan. Odnos prema Poljacima uvelike se razlikovao od onog prema češkom stanovništvu. Propaganda je napadala Poljake s posebnom žestinom, a Hitler ih je smatrao više sličnim životinjama. Poljski narod smatran je inferiornim stoga je odlučeno da većinu područja treba germanizirati, a dio naseliti s Poljacima koji će služiti njemačkom narodu kao radna snaga. Svaku državna, kulturna ili nacionalna djelatnost trebalo je u potpunosti zatrti. Za Poljake su nacistički vođe predviđali, osim onih koji bi služili kao radna snaga, fizičko istrebljenje. S tom su sudbinom ubrzo suočeni i poljski Židovi.⁵³

Do 1941. godine, njemački vojni stroj pokorio je većinu Europe. Na zapadu je kapitulirala Francuska, munjevitom akcijom osvojene s Belgija, Luksemburg, Nizozemska, Norveška i

⁵¹ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 269.

⁵² Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe*, 162.

⁵³ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 378-379.

Danska. Njemačka je trijumfirala i na jugu, u Grčkoj i Kraljevini Jugoslaviji. Kako bi u potpunosti prevladao zapadne snage, odnosno Veliku Britaniju, Hitler je smatrao da prvo treba osvojiti SSSR kako bi ju u potpunosti ostavio bez saveznika. Napad na SSSR trebao je biti brz i munjevit, no pretvorio se u jedan od najvećih strateških promašaja i stvorio njemačkom ratnom stroju ogromne poteškoće. Tijekom priprema za rat sa Staljinovom Rusijom, Hitler se nastojao ne upuštati u sukobe na više fronti. Rat za Jugoslaviju nije bio planiran s obzirom na to da je jugoslavenska vlada na čelu s knezom Pavlom pristupila Trojnom paktu u proljeće 1941. godine. No, puč generala Simovića koji je uslijedio, barem na kratko, preusmjerio je Hitlerovu pozornost prema ovom dijelu Europe. Travanjski rat značio je nestanak monarhijske Kraljevine Jugoslavije, a za izbjeglice koje su se u tom trenutku našle na njezinom teritoriju, groznu sudbinu.

4. Kraljevina Jugoslavija tijekom 1930tih godina

Tridesete godine Kraljevina Jugoslavija dočekala je u vihoru nacionalnog i političkog nezadovoljstva. Atentatom na Stjepana Radića zastupnici Seljačko-demokratske koalicije, koalicije Radićevog HSS-a i SDS-a Svetozara Pribičevića, odbijaju sudjelovati u radu Narodne skupštine dokle god se ne udovolje zahtjevi za nacionalnom ravnopravnošću i reorganizacijom Kraljevine SHS. Iako se od kralja Aleksandra očekivalo da će donijeti rješenje za ovu političku krizu, isti je početkom 1929. godine odbacio stranačke prijedloge za rješavanjem situacije u zemlji te 6. siječnja 1929. objavio uvođenje kraljevske diktature, ukidanje parlamenta i Ustava. Kralj je proglašen nositeljem zakonodavne i izvršne vlasti, a Vlada, na čelu s novoimenovanim predsjednikom generalom Petrom Živkovićem, odgovarala je izravno kralju.⁵⁴ Iako su Šestosiječanjsku diktaturu (ili Šestojanuarska diktatura, op.a.) u prvi tren prihvatili i opozicija i međunarodna javnost, pogotovo jugoslavenske saveznice Čehoslovačka i Francuska, ukidanje stranaka i dokidanje svih političkih i nacionalnih prava te sloboda značilo je apsolutnu vlast u kraljevim rukama i dokidanje svakog posrednika između njega i naroda. Čak je i nova režimska stranka, Jugoslavenska nacionalna stranka, bila odgovorna izravno kralju. Jugoslavenski karakter novoj vladi jedino je prikazan davanjem pojedinih ministarskih mjesta Hrvatima kao što je Oton Frangeš, koji je vodio Ministarstvo šumarstva ili čelniku Slovenske ljudske stranke Antonu Korošecu.⁵⁵

No, da su nacionalne posebnosti stvar prošlosti, stigla je potvrda krajem iste godine proglašenjem *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine*. Država mijenja ime u *Kraljevina Jugoslavija* (do tada je službeni naziv glasio *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, op.a), a državni teritorij podijeljen je na devet banovina koje su dobile nazive po rijekama. Na taj način se ukazalo da se nacionalni nazivi u novom režimu ne priznaju. Granice su s formirane, tako da niti u jednoj banovini jedna nacija nema većinu.⁵⁶ Hrvatske zemlje podijeljene su na dvije banovine, Savsku i Primorsku banovinu. Prva je obuhvaćala dijelove nekadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a u njezin sastav uključeni su Međimurje te kotar Črnomelj dok je kotar Čabar, koji je dotad pripadao hrvatskom teritoriju, priključen Dravskoj banovini. Kastav i Krk priključeni su teritoriju banovine, dok je Srijem u potpunosti isključen i priključen Dunavskoj banovini. Primorska banovina prema

⁵⁴ Ivica Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.* (Zagreb: Leykam International, 2019), 104-105.

⁵⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.* (Zagreb: Europapress holding, Novi Liber, 2008), 103-105.

⁵⁶ Ibid. 108.

novoj podjeli obuhvaćala je Dalmaciju i zaleđe te dijelove Bosne i Hercegovine koji nisu pripadali nekadašnjoj Kraljevini Dalmaciji. Dvije godine poslije dolazi do nove reorganizacije granica pa su tako kotarevi Vinkovci, Županja i Vukovar vraćeni u sastav Savske banovine, kao i kotar Čabar. Tada određene granice banovina ostale su fiksirane sve do stvaranja Banovine Hrvatske. Bana je na prijedlog ministra unutrašnjih poslova izabirao kralj, a u njegovu nadležnost spadali su poslovi poput opće uprave u poljoprivredi, javnim radovima, šumama, rudama, zdravstva, rada, trgovine te ekonomski i kulturni razvoj banovine.⁵⁷

Početno Mačekovo uvjerenje „da je lajbek otkopčan“ te da će se situacija početi mijenjati, ubrzo se pokazalo pogrešnim. Diktatura nije funkcionirala, a kralju Aleksandar nije imao namjeru riješiti situaciju u suradnji s hrvatskim političkim vodstvom. Početkom 1930-tih godina, svakako pod utjecajem svjetskih ekonomskih teškoća, privredna i ekonomska kriza u zemlji se ozbiljno zaoštrila. Osim toga, obračun s političkom opozicijom samo je odvrćao režim od naroda, vanjskopolitički saveznici počeli su sve glasnije reagirati na kršenja ljudskih prava. Kralj je rješenje krize vidio u donošenju novog ustava pa tako u rujnu 1931. godine proglašava *Oktoirani ustav*. Novina se ogledala u tome što je barem u teoriji uvedena podjela vlasti te je osnovano uz Narodnu skupštinu i novo tijelo, Senat. Senatore je birao sam kralj te su u praksi u njegovim rukama i dalje ostale zakonodavna te izvršna vlast.⁵⁸ Hrvatska opozicija se u razdoblje kraljeve diktature odlučila na politiku čekanja uz uvjerenje da je takav režim neodrživ i da će se cijeli sustav urušiti sam od sebe. U prilog takvoj politici išla je i činjenica da se režim žestoko obračunavao s političkim protivnicima, pogotovo članovima HSS-a.⁵⁹ No, istovremeno je policijsko nasilje pokazivalo i slabost režima koji se teško odupirao sve glasnijim kritikama. Već početkom 1931. ubijen je Milan Šufllay – član HSP-a, književnik i albanolog na svjetskom glasu, a ubrzo nakon njega i napadnut je drugi stranački kolega, Mile Budak. Sam predsjednik HSS-a uhićen je nakon objave Zagrebačkih punktacija, rezolucije oporbenih snaga kojim se osuđuje kraljev režim te se traži povratak na stanje prije 1918. godine i državna zajednica u kojoj neće biti prevlasti jedne nacije. Josip Predavec, potpredsjednik HSS-a, godinu poslije ubijen je na pragu svog doma.⁶⁰

⁵⁷ Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, 107-108.

⁵⁸ Sabrina P. Ramet, *Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009), 127.

⁵⁹ Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, 118-119.

⁶⁰ Goldsten, *Hrvatska povijest*, 139-140.

Iste godine kada je proglašen Oktobrirani ustav, održani su izbori za Narodnu skupštinu. Izbornim zakonom onemogućeno je nacionalnim i regionalnim strankama sudjelovanje, odnosno, listu su mogle istaknuti samo one stranke koje su prikupile potpise iz svih kotareva diljem države, Posljedično je režimska lista pod vodstvom generala Živkovića izašla kao pobjednik, a koja od 1933. godine nosi naziv Jugoslavenska nacionalna stranka.⁶¹

Sama diktatura i represivan režim iznjedrili su dvije ekstremne, ali na političkom spektru, potpuno različite opcije: komuniste i ustaše. Komunisti nisu bili izravan produkt državne represije jer već od 1920-tih djeluju na jugoslavenskom teritoriju. Komunistička partija i njezina djelatnost zabranjeni su još 1921. godine *Obznanom*, odnosno *Zakonom o zaštiti države*, no to je samo potaknulo njezine članove da djeluju iz „podzemlja.“ Po uspostavi kraljeve diktature, komunističko vodstvo izdalo je direktivu za oružani ustanak i rušenje „imperijalističke Kraljevine te na borbu za nacionalnu nezavisnost ugnjetavanih naroda.“ Vlastima su takve izjave služile kao odličan povod za čvršću represiju prema komunističkoj partiji te su je snažni progoni sveli na ostatke ostataka.⁶² Kombinacija ilegalne borbe i djelatnosti šačice preostalih komunista te općih prilika u zemlji koje su uključivale oživljavanje političkog života, sve težu ekonomsku situaciju i nezadovoljstvo stanovništva vladinom politikom, pokazala se dobitnom za obnovu situacije u partiji. Od sredine 1930-tih nacionalsocijalizam se pokazao kao glavni neprijatelj Europe stoga je Kominternu, a samim time i partijsko vodstvo u Hrvatskoj, zauzela novu programsku poziciju. Naime, nacionalsocijalizam pokazao se kao opasan neprijatelj te je suočavanje s istim zahtijevalo suradnju svih antifašističkih i demokratskih struja. Za jugoslavenske, odnosno hrvatske prilike, to je značilo da se napušta ideja rušenja monarhističkog poretka i rastakanja Jugoslavije, s obzirom na to da bi taj proces istu doveo u neposrednu opasnost. Linija suradnje svih snaga u jedinstvenoj Jugoslaviji postala je dijelom novog komunističkog puta. Pred sam rata, KP pod vodstvom Josipa Broza Tita, prihvaća tu liniju, no samo do one mjere dok se glavni neprijatelj ne pobijedi, dok povratak na stari monarhistički sistem nije nikada nije bio opcija.⁶³

Druga skupina koja je djelovala izvan zakon, a potaknuta izravnom državnim represijom, bile su ustaše. Nakon proglašenja kraljeve diktature Ante Pavelić odlazi u emigraciju u europske zemlje gdje stupa u kontakt s hrvatskim emigrantima koji su zemlju napustili iz istog razloga: zbog

⁶¹ Ibid. 137.

⁶² Ibid. 114.

⁶³ Ibid. 164-165.

nepriznavanja Kraljevine Jugoslavije i terora njezina režima. Po odlasku iz zemlje započinje proces približavanja talijanskoj vladi koja mu u konačnici financijski pomaže osnutak ustaške organizacije. Osnovna ideja ustaške organizacije, iznesena u dokumentu *Ustaša- hrvatska revolucionarna organizacija*, jest „oružano oslobođenje Hrvatske od tuđinskog jarma i osnutak nezavisne i samostalne države koja bi se prostirala nacionalnim i povijesnim teritorijem.“⁶⁴ Poprilično „nacionalno ekskluzivna“ načela ustaškog pokreta određivala su tko jest i tko može biti pripadnih hrvatskog nacionalnog korpusa, odnosno „oni koji ne potječu od seljaka i seljačke krvi većinom nisu hrvatske krvi.“ Ustaše su odbacivale čin ujedinjena s Kraljevinom Jugoslavijom, naglašavali su povijesnu posebnost hrvatskoga naroda te su tražili stvaranje nacionalne države koja uključuje one teritorije koji su stvarno, ili čak mitski, bili naseljeni Hrvatima te pripadali hrvatskoj državi kroz povijest.⁶⁵ Ustaše su u pravilu imale podršku država koje su tražile reviziju jugoslavenskih granice, a to su bile Italija i Mađarska. Tamo su organizirani logori za obuku iz kojih su pripadnici pokreta prebacivani u zemlju radi vršenja terorističkih napada i sabotaza. Prva veća akcija koju su ustaše izvele u namjeri svrgavanja monarhističke vlasti odvila se 1932. godine u Lici. U akciji, u ustaškoj mitologiji poznatoj pod nazivom Velebitski ustanak, ustaše su digle u zrak četiri žandarmerijske stanice. U konačnici je pobuna ugušena, a pobunjenici uhapšeni. Iako Velebitski ustanak zauzima mitsku poziciju u ustaškoj ideologiji kao događaj u kojem se mala skupina pobunila protiv režima, ustanak kao sredstvo rušenja monarhije se napušta pa tako atentati na nositelje vlasti postaju važno sredstvo borbe.⁶⁶ Ideja iza atentata na kralja Aleksandra bila je pokretanje hrvatskog naroda na ustanak protiv monarhije i države kojom dominiraju Srbi. Akcija je izvedena u suradnji s makedonskom revolucionarnom organizacijom (VMRO-m) u listopadu 1934. godine prilikom kraljeva službenog posjeta Marseilleu kada je Makedonac Veličko Kerin zapucao na kralja Aleksandra i pri tome ubio francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua. Između ostalog, atentat je izazvao međunarodni skandal jer je otkrivena talijanska veza s atentatorima te su talijanske vlasti bile prisiljene na uhvatiti i zatvoriti sve ustaše koji su boravili na njezinom teritoriju.⁶⁷ Kako se približavao rat u Europi i širio se nacistički utjecaj, Kraljevina Jugoslavija s premijerom Milanom Stojadinovićem sve se više počela priklanjati fašističkim i nacističkim strujanjima, odnos prema ustašama se sve više ublažava.

⁶⁴ Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, 124-125.

⁶⁵ Goldstein, *Hrvatska*, 145.

⁶⁶ Ramet, *Tri Jugoslavije.*, 126.

⁶⁷ Ibid. 135-136.

Nakon atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu, vlast u ime malodobnog Petra II. preuzima tročlano namjesništvo koje su čini knez Pavle, dr. Ivo Perović, ban Savske banovine te Radenko Stanković, senator i dvorski liječnik. Režim pod vodstvom Pavla Karađorđevića karakteriziraju dva procesa: politika popuštanja u unutrašnjim pitanjima te pokušaj održavanja politike neutralnosti na vanjskopolitičkom planu, uz približavanje silama Osovine. Što se tiče prvog faktora, knez je smijenio vladu Nikole Uzunovića te na čelo vlade postavio Bogoljuba Jeftića. Iako se nova vlada i dalje zalagala za jedinstveno jugoslavensko i unitarističko uređenje, raspisani su izbori 1935. na kojima su osim vladine liste sudjelovale i opozicijske stranke. Nema sumnje da su izbori provedeni u okružju zastrašivanja i nasilja te da je izborni zakon pogodio pobjedničkoj listi, u ovom slučaju listi JNS, opozicija se uključila u rad Narodne skupštine i nakon izbora nastavila tražiti rješenje političke situacije u državi.⁶⁸ S obzirom na to da se napetosti u zemlji niti nakon izbora nisu smirivale, knez Pavle je mandat za sastavljanje nove vlade dao radikalnu Milanu Stojadinoviću koji je u sastav kabineta uključio i predstavnike Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Taj je sastav proizveo novu političku stranku, Jugoslavensku radikalnu zajednicu, koja je podržavala i dalje vodeću političku struju: čuvanje Oktroiranog ustava i unitarističko centralističku koncepciju države, ali uz kakvu takvu obnovu političkog života.⁶⁹ Liberalizacija političkog života omogućila je HSS-u obnavljanje stranačkih organizacija kao što su Seljačka sloga, Gospodarska sloga ili Hrvatski radnički savez uz pomoću kojih se organizirala pomoć seljacima i pokušalo poboljšati ekonomsku situaciju. Samim time je HSS jačao svoj politički položaj među hrvatskim stanovništvom i širio glasačku bazu.⁷⁰

Uvođenje kraljevske diktature poklopilo se Velikom ekonomskom krizu koja je paralizirala međunarodnu zajednicu. Kraljevina Jugoslavija kao agrarna zemlja krizu je osjetila sa zakašnjenjem s obzirom da su cijene poljoprivrednih proizvoda počele opadati nešto kasnije. Za ekonomski život kraljevine karakteristična je polarizacija između nerazvijenih istočnih i južnih dijelova zemlje i onih zapadnih koji su se brže razvijali i bili na višem stupnju privrednog razvoja. No, državna intervencija pogodovala je nerazvijenijim dijelovima zemlje, pogotovo Srbiji. U trenutku osnivanja nove državne zajednice činilo se da postoje svi preduvjeti za razvitak kapitalističke privrede jer je tržište obilovalo jeftinom radnom snagom, bogatstvom sirovinama i

⁶⁸ Goldstein, *Hrvatska*, 156.

⁶⁹ Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, 139.

⁷⁰ *Ibid.* 141.

kupovna moć stanovništva doživjela uzlet. Stupanj industrijalizacije bio je na niskoj razini, ta svega 8.6% od ukupno zaposlenog stanovništva bilo je zaposleno u industrijskim djelatnostima dok je čak 80% zaposlenih sačinjavalo seljaštvo. Ta struktura nije bila u potpunosti crna jer je baš to seljaštvo moglo postati jeftina radna snaga i u to u zemlji bogatoj sirovinama toliko potrebnim za industriju. Pa i kupovna moć je rasla u korak s porastom standarda. No, rascjepkani posjedi koji nisu mogli zadovoljiti ni osnovne potrebe te zastarjela poljoprivreda nisu mogli osigurati privredan uzlet kakav je zemlji u tom trenutku bio potreban.⁷¹ Tijekom 1930-tih godina problemi se nagomilavaju jer se na europskom tržištu javlja prekomorska konkurencija poljoprivrednih proizvoda i cijene istih počinju rapidno padati. Tako jugoslavenski seljak mora nekoliko puta više proizvoda prodati za istu cijenu, posljedično gube kupovnu moć i upadaju u teškoće sa zajmovima. Država je doskočila problemu dajući odgodu plaćanja dugova, no takva politika nije bila održiva jer država nije mogla podnijeti toliku nestašicu novca.⁷² Strani kapital je pod naletom ekonomske krize povukao ulaganja tako da je država i na tom polju stradala. Nezaposlenost je dosegla ružne razmjere, industrije su se zatvarale, poljoprivrednici nisu mogli osigurati egzistenciju, a strane zemlje su maksimalno ograničavale imigracijske kvote u nadi za spas vlastitog tržišta.⁷³ Jedno od rješenja koje je država vidjela za svoje nedaće jest bilo sklapanje trgovinskog sporazuma s Hitlerovom Njemačkom 1934. prema kojima je Jugoslavija u Njemačku izvozila poljoprivredne proizvode i sirovine, dok razvijena Njemačka u Jugoslaviju slala gotove industrijske proizvode. Taj sporazum, osim na ekonomskom planu, važan je na vanjskopolitičkom planu jer Njemačka nadala da će kroz privredu moći proširiti svoj utjecaj na ovaj dio Europe.⁷⁴

Osim s Njemačkom kao najvažnijim trgovinskim partnerom, knez Pavle, a pogotovo Milan Stojadinović, povezali su se i s Mussolinijevom Italijom. Sporazumima su određeni trgovinski i ekonomski odnosi te je Italija obećala poštivati teritorijalni integritet Jugoslavije. Osim toga, tajnom klauzulom dogovoreno je puštanje dijela ustaške emigracije iz talijanskih zatvora te povratak u Jugoslaviju. Koliko god su ustaše bile trn u oku Stojadinoviću i službenoj politici, toliko su mogli poslužiti kao oružje protiv HSS-a.⁷⁵ S ovim sporazumima politika neutralnosti sve više gubi na legitimnosti jer su oni istovremeno predstavljali odmak od tradicionalnih prozapadnih

⁷¹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 90.-93.

⁷² Ibid. 94.

⁷³ Goldstein, *Hrvatska*, 121.

⁷⁴ Ibid. 193.-194.

⁷⁵ Ibid. 193.

stajališta i savezništava vlade. Njemački utjecaj u zemlji je sve više rastao kako je i Njemačka širila svoj utjecaj po Europi, a posebno je to vidljivo nakon što je Kraljevina Jugoslavija priznala Anschluss Austrije, a svi njezini tradicionalni vanjskopolitički saveznici su do 1941. pali pod utjecaj ili osvojeni od Njemačke. Hrvatski političari pozorno su pratili odnose vlade u Beogradu s europskim silama. Ako vlada ne bi u dogledno vrijeme krenula u rješavanje hrvatskog pitanja, javila se opcija da se hrvatsko vodstvo obrati Njemačkoj i Italiji, odnosno Francuskoj ili Velikoj Britaniji. Naime, HSS je već po uspostavi kraljeve diktature 1929. godine poslao Juraja Krnjevića na put po Europi kako bi internacionalizirao hrvatsko pitanje i potražio saveznike u borbi.⁷⁶

Niti Stojadinovićeve vlada nije imala uspjeha u rješavanju već kronično nezgodne političke situacije. U suradnji s Mačekom bio je spreman ponuditi mu samo nekoliko ministarskih mjesta u vladi, ali odmak od unitarizma i centralizma ne. S druge strane, Maček je i dalje inzistirao na rješavanju nacionalnog pitanja te ukidanje Oktroiranog ustava. Te su prepreke rezultirale suradnjom srbijanske opozicije i HSS-a na Sporazumu u Farkašiću kojim se tražilo ukidanje ustava te raspisivanje izbora za novu ustavotvornu skupštinu.⁷⁷

Rat je prijetio Europi, a situacija u zemlji postajala je sve kritičnijom. Milan Stojadinović nije imao namjeru riješiti hrvatsko pitanje već je u prvi plan stavio izgradnju države i kulta po uzoru na njemački i talijanski pandan što je uvelike ugrožavalo integritet Kraljevine kao takve. Osim toga, izborni rezultati krajem 1938. godine pokazali su da je u slovenskim i hrvatskim područjima nezadovoljstvo režimom znatno izraženo te je tamo državna lista doživjela gorki neuspjeh.⁷⁸ Stoga je knez Pavle smijenio Stojadinovića i na njegovo mjesto postavio Dragišu Cvetkovića, a njegova vlada kao glavni zadatak navela je postizanje sporazuma s Hrvatima. Vladko Maček i Dragiša Cvetković održali su niz razgovora o novom uređenju Kraljevine. Konačni pregovori završeni su uoči njemačkog napada na Poljsku, pa je tako 26. kolovoza 1939. potpisan tekst *Sporazuma Cvetković - Maček*. Ponovno je sastavljena vlada u koju je sad ušao i Maček kao potpredsjednik te pet ministara iz redova HSS-a.⁷⁹ Uspostavljena je teritorijalna jedinica Banovina Hrvatska kojom je trebalo biti riješeno hrvatsko nacionalno pitanje, a

⁷⁶ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 149-150.

⁷⁷ Šute, *Hrvatska povijest 1914.-1918.*, 151.

⁷⁸ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 151.

⁷⁹ Ministri iz redova HSS-a koji su ušli u novu Cvetkovićevu vladu su bili Juraj Šutej kao ministar financija, Josip Torbar kao ministar pošte i telegrafa, Ivan Andres kao ministar trgovine i industrije, Bariša Smoljan kao ministar bez portfelja te SDS-ov Srđan Budisavljević kao ministar socijalne politike. Ramet, *Tri Jugoslavije*, 153.

obuhvaćala je teritorije Savske i Primorske banovine te dijelove Bosne (kotari Brčko, Derventa, Gradačac, Fojnica i Travnik), Ilok i Šid te Dubrovnik. Za bana je postavljen Ivan Šubašić, HSS-ovac koji je sudjelovao u radu Narodne skupštine tijekom 1930tih i koji je u više navrata posredovao između vlasti i Mačeka u pokušajima pregovora oko hrvatskog pitanja. Na ruku mu je išla i činjenica da je tijekom Prvog svjetskog rata bio solunski dobrovoljac.⁸⁰ Poslovi obrane, vanjski poslovi, promet, pošta i financije ostali su u nadležnosti centralnih vlasti, dok su svi ostali preneseni na banske institucije. Iako je obnovljena institucija Hrvatskog sabora, sve odluke je na kraju morao potvrditi sam kralj. Odluka o osnivanju Banovine Hrvatske, odnosno sam *Sporazum*, do samog kraja ostao je na razini provizornog rješenja. Nikada nije ratificiran u parlamentu, nego je odluku o uspostavi takvog rješenja donio vladar temeljem članka 116. koji mu je omogućavao da u iznimnim, za zemlju opasnim, situacijama može samostalno donijeti odluku mimo zakonskih i/ili ustavnih propisa. Ratifikaciju vlade i Skupštine u tom slučaj može tražiti naknadno.⁸¹

Banovina Hrvatska nije donijela rješenje kakvo su vlasti očekivale. Kritike su dolazile iz redova srbijanske opozicije koja je smatrala da se hrvatskom pitanju daje previše pozornosti te da bi se trebalo onda rješavati i pitanje drugih nacija u Jugoslaviji. Nadalje, ustaše i ostale desničarske frakcije u Hrvatskoj smatrale su da je Maček ovim sporazumom izdao ideju samostalne nacionalne Hrvatske te da je njezino rješenje jedino izvan Jugoslavije.⁸²

No, prilika za ratifikaciju sporazuma nikada se nije ukazala jer je u travnju 1941. Kraljevina Jugoslavija kao država nestaje. Kako su do jugoslavenske vlade dopirale sve glasnije informacije o spremanju talijanske invazije na dalmatinsku obalu, vlada je napustila tradicionalni antisovjetski stav. Preko konzularnih predstavništava stupili su u kontakt sa sovjetskim vrhom te ponudili gospodarsku suradnju i upozorili na opasnost od širenja talijanskog utjecaja na jugu Balkana. Iako su uspostavljeni diplomatski odnosi, savezništvo sa SSSR-om se na tome i zaustavilo.⁸³ Do ožujka 1941. godine zemlje u jugoslavenskom okruženju, Rumunjska, Mađarska i Bugarska, pristupile su Trojnom paktu. Jugoslavija je ležala na odličnom strateškom položaju prema Grčkoj i Sredozemlju

⁸⁰ Goldstein, *Hrvatska*, 189.

⁸¹ Šute, *Hrvatska povijest 1914.-1918.*, 159-160.

⁸² Goldstein, *Hrvatska*, 191.

⁸³ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 156. Antikomunizam monarhije seže još u 1920-te godine kada je niz ruskih izbjeglica, mahom protivnika novog sovjetskog poretka, stigao u Kraljevinu Jugoslaviju. Osim toga, državni vrh je strahovao da će komunisti pokušati svrgnuti vlast te osnovati državu po uzoru na Sovjetski savez. Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa*, 35.

tako da je bilo u interesu i zapadnim saveznicima i Njemačkoj da ju prisile na pristupanje jednom, odnosno drugom bloku. Za Njemačku je jugoslavensko pristupanje Trojnom paktu bilo posebno značajno jer bi u trenutku pokretanja napada britansko uplitanje u jugoslavenski teritorij otvaralo mogućnost neizbježnog sukoba, a koji Hitler nije htio riskirati i istovremeno ratovati na dva fronta. Trebala mu je pacificirana Jugoslavija.⁸⁴ Knez Pavle i vlada Cvetković-Maček bili su svjesni da se ne mogu obraniti u slučaju njemačkog napada, a većina zapadnih saveznika je već pala pod njemački utjecaj. Jugoslavenskoj vladi je na ruku išla činjenica da Hitler nije imao interesa voditi rat na jugoslavenskom frontu pa im je za to, u slučaju pristupanja Trojnom paktu, obećao daljnju neutralnost zemlje i neuplitanje iste u bilo kakve njemačke ratne napore.⁸⁵

Potpisivanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941. godine činilo se kao riješena stvar, no puč jugoslavenskih oficira, potpomognutih britanskom obavještajnom službom, izvršili su puč i postavili generala Dušana Simovića na čelo vlade. Putem radija objavljen je proglas kojim se protjeruje Namjesništvo, a kralj Petar II. stupa na prijestolje. Diljem zemlje izbili su neredi protiv pristupanja zemlje Trojnom paktu, no to je bila samo kap koja je prelila čašu nezadovoljstva koje se nakupljalo od uspostave Banovine Hrvatske. Hitleru je puč poslužio kao argument za uništenje Jugoslavije te je 6. travnja bombardiran Beograd, a deset dana poslije predstavnik jugoslavenske vojske potpisuje kapitulaciju. Jugoslavenska vlada i kralj, zajedno s banom Šubašićem, po ulasku njemačkih i talijanskih vojnih snaga napuštaju zemlju te u progonstvu osnivaju novu vladu. Njemačko vodstvo, fascinirano Mačekovim ugledom među hrvatskim narodom, ponudilo mu je da stane na čelo nezavisne Hrvatske. No, Maček tu ponudu odbija te taj vakuum koriste ustaše koji 10. travnja, po ulazu njemačkih trupa u Zagreb, preuzimaju vlast proglašavaju osnivanje Nezavisne Države Hrvatske.⁸⁶

⁸⁴ Goldstein, *Hrvatska*, 205.

⁸⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 121.

⁸⁶ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 157-158.

5. Izbjeglance u Savskoj Banovini od 1933. do 1938. godine

„Kako sam došla do sve te ljepote, ja, mala profesorska kći koja je zapravo trebala biti učiteljica glasovira? Zacijelo je morao biti samo san iz kojeg ću se jednog dana probuditi.“⁸⁷ Riječi kojima je austrijska kazališna i filmska glumica Tilla Durieux opisala vlastiti privatni i poslovni uspjeh koji je postigla prije tridesete godine života. Te je riječi izgovorila prije Prvog svjetskog rata, a san joj se, kao i tisućama pojedinaca diljem Europe, rasplinio dolaskom Adolfa Hitlera na vlast. San se pretvorio u noćnu moru, borbu za egzistenciju i голу kožu. Tilla Durieux i njezin suprug Ludwig Katzenellenbogen dijelili su sudbinu s tisućama izbjeglica iz Njemačke koji su spas potražili na teritoriju Kraljevine Jugoslavije do 1941. godine.

U novom poretku europskih sila na kontinentu nakon Prvog svjetskog rata, Kraljevina Jugoslavija (tada Kraljevstvo, odnosno Kraljevina SHS, op.a.) oslonila se na savezništvo sa zapadnim silama, Francuskom i Velikom Britanijom. Revizionistički glasovi zemalja poput Austrije, Njemačke ili čak Mađarske prijetili su novom poretku, samim time i novim državama koje su nastale nakon rata. U obrani teritorija i utjecaja u srednjoj Europi te na Balkanu, Francuska je podržala okupljanje novog saveza.⁸⁸ Počevši s 1920. godinom, potpisan je niz dvostranih obrambenih ugovora između Rumunjske, Čehoslovačke i Kraljevine SHS u svrhu zaštite od mađarskog utjecaja i moguće restauracije kuće Habsburg, odnosno jačanja austrijskog utjecaja, na prostoru srednje Europe i Balkana. Kraljevina SHS i Čehoslovačka su potpisale dodatne sporazume kojima su učvršćene političke te privredne veze dviju država.⁸⁹ Između ostalog, zapadnim je silama takav odnos snaga odgovarao kako bi se spriječilo širenje utjecaja SSSR-a prema jugoistoku, kao i utjecaja Njemačke. Kraljevini Jugoslaviju je sa zapadnim silama povezivalo ratno partnerstvo iz Prvog svjetskog rata, a veze su posebno učvršćene potpisivanjem Ugovora o prijateljstvu i suradnji s Francuskom.⁹⁰

Nakon smrti kralja Aleksandra, jugoslavenski vanjskopolitički kurs se polako odmiče od tradicionalnih prozapadnih savezništava prema neutralnosti i „žongliranju“ između dviju suprotstavljenih strana. Zapadne sile dokazale su da im Italija ima veći značaj kao saveznik protiv Njemačke te da u tom slučaju neće rješavati sukobe iste s Kraljevinom Jugoslavijom. Istovremeno

⁸⁷ Tilla Durieux, *Mojih prvih devedeset godina* (Zagreb: Durieux, 2001), 124.

⁸⁸ Goldstein, *Hrvatska*, 42.

⁸⁹ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 36.

⁹⁰ Goldstein, *Hrvatska*, 42.

Mala Antanta kao obrambeni sustav nije mogla učiniti ništa u talijanskom slučaju. Stoga se Njemačka činila kao rješenje.⁹¹ Vodstvo Kraljevine Jugoslavije tražilo je od Lige naroda, poglavito Francuske i Velike Britanije osudu, između ostalih, Italije i Mađarske, zbog pomaganja ustaškom pokretu. Dok je Mađarska dobila samo „verbalnu packu“ zbog pomaganja ustaškog pokreta, osuda Italije je bila još blaža. Zapadne saveznice, pogotovo Francuska koja je u tom trenutku bila na korak do sporazuma o prijateljstvu s Italijom, nisu imale namjeru potkopati diplomatske napore. Pokazalo se da je zaštita Zapada poprilično ambivalentna, a daljnje poticanje tog pitanja dovelo bi Kraljevinu Jugoslaviju u nezgodan položaj prema Italiji koja je već počela širiti svoj utjecaj na Balkanu preko Albanije.⁹² Doduše, još je za života kralj Aleksandar pokazao simpatije prema ideji približavanja s Njemačkom, pogotovo jer bi mu takvo savezništvo moglo ojačati položaj u odnosu na Italiju. Čak mu se i ideja pripajanja Austrije Njemačkoj činila kao „bezbolno“ rješenje u odnosu na opasnost od restauracije Habsburškog Carstva. Osim toga, postojala je kompatibilnost privrede i tržišta koja se mogla iskoristiti.⁹³ U tom trenutku nisu bile očite opasnosti od privredne ovisnosti o Njemačkoj te njemačke ekspanzionističke pretenzije koje ne samo da su uključivale cijelu Austriju, već i dijelove jugoslavenskog teritorija, točnije granični prostor kod Maribora u Dravskoj banovini.⁹⁴ Trgovinski sporazum zaključen u lipnju 1934. godine bio je samo prvi korak u procesu približavanja. Njemačka se obavezala na kupovinu poljoprivrednih dobara i sirovina po cijenama višim nego na svjetskom tržištu, a zauzvrat bi plaćala u obliku gotovih industrijskih proizvoda.⁹⁵ Plaćanje dobara vršilo se putem kliringa, no u trenutku kada je njemački dug narastao i razmjena se više nije mogla ravnomjerno odvijati, Jugoslavija je morala smanjiti uvoz iz zemalja s kojima se razmjena odvijala putem konvertibilne valute te povećati uvoz iz Njemačke i zemalja koje je uključila u teritorij Reicha. Njemačka je isprva imala namjeru da kroz niz privrednih sporazuma proširi svoj utjecaj na Balkanu i u jugoistočnoj Europi te da tu smještene zemlje odmakne iz francuske sfere utjecaja.⁹⁶

Knez Pavle i predsjednik vlade Milan Stojadinović nositelji su te nove politike neutralnosti koja je uključivala sklapanja tješnjih veza s Berlinom te pokušaj približavanja Rimu dok su

⁹¹ Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934.-1941.* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1972), 90.

⁹² Ibid. 72.

⁹³ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 79-80.

⁹⁴ Arnold Suppan, „Jugoslavija i Austrija od 1918. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije,“ *Časopis za suvremenu povijest* 20, br. 3 (1988), 8.

⁹⁵ Ibid. 81.

⁹⁶ Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 129-130.

istovremeno održavane veze sa Zapadom. Kraljevina Jugoslavija priznala je sankcije koje je Liga naroda nametnula Italiji povodom napada na Etiopiju 1935. godine. Činilo se da će takve sankcije odvratiti Italiju od ideje napada na Jugoslaviju.⁹⁷ No, sankcije se već iduće godine skinute, a 1937. godine jugoslavenska i talijanska vlada potpisuju sporazum kojim se potpisnice obavezuju na poštivanje granica, na suzdržavanje od akcija koje bi naštetile jednoj ili drugoj strani te suzdržavanje od akcije ako bi bilo koja strana bila napadnuta.⁹⁸ Ekonomske sankcije Italiji utjecale su na jugoslavensko njemačke odnose. Naime, njemačka je iskoristila trgovinski vakuum koji je nastao na jugoistoku Europe nakon što su Italiji nametnute sankcije. Jugoslavija je prihvatila njemačku ponudu da otkupi oko 60 posto žita i to po višoj cijeni od one na svjetskom tržištu. Velika Britanija i Francuska kako su ostale relativno pasivne po pitanju reakcije na talijansku invaziju Etiopije, tako su bile i pasivne prema prilikama na ovom teritoriju.⁹⁹ Pokušaji jugoslavenske vlade da uključi britanski kapital na jugoslavenski teritorij i tako možda smanji utjecaj njemačkog kapitala, ostali su relativno mlaki. Velika Britanija nije ni u kom slučaju mogla konkurirati Njemačkoj, pogotovo jer je u međunarodnoj trgovini ovisila o državnim kreditima. Primjerice, vojna oprema i oružje iz Britanije mogli su se kupiti samo novčanim sredstvima i kreditima, dok su Njemačka i zemlje pod utjecajem iste davale opremu po načelu kliringa. Stojadinoviću se u tom slučaju više isplatilo ponovno trgovati s Njemačkom.¹⁰⁰ Novi udarac odnosu sa Francuskom, Stojadinović je zadao prilikom njemačkog ulaska u Saar. Izjasnio se u skladu s britanskim stavom kako nema osnove za sankcije Njemačkoj te da neće pomoći Francuskoj ako se odluči na samostalnu akciju protiv povrede Versajskog sporazuma, odnosno sporazuma u Locarnu.¹⁰¹

5.1. Intelektualci i političari. Postoji li kakva čar u Jugoslaviji?

Intelektualci, pogotovo oni židovskog podrijetla i „lijevo“ orijentirani, među prvima su osjetili nacistički teror. Već u travnju 1933. godine na snagu stupa *Zakon o obnovi javnih službi* kojim su otvorena vrata otpuštanju iz službi, poput ministarstava, lokalne uprave, sudstva te akademskih

⁹⁷ Ibid. 80.

⁹⁸ Goldstein, *Hrvatska*, 193.

⁹⁹ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 86.

¹⁰⁰ Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 132.

¹⁰¹ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 88. Sporazumom u Locarnu, sklopljenim između Francuske, Njemačke, Belgije, Italije i Velike Britanije, određena je nepovredivost granica između tih zemalja određenih Versajskim ugovorom. Odnosio se na granice između Belgije i Njemačke te između Francuske i Njemačke. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 44.

institucija, svih onih koje su vlasti proglasile sumnjivima ili nepoželjnima.¹⁰² U svibnju diljem Njemačke niču lomače na kojima su spaljena djela njemačkih, ali i stranih, književnika i intelektualaca, a sve u službi „literarnog čišćenja njemačke kulture.“ Svi uništeni tekstovi smatrani su dekadentnima i opasnim za moralnu čistoću njemačkog naroda. Djela književnih i intelektualnih divova poput Thomasa i Heinricha Manna, Sigmunda Freuda, Bertolta Brechta ili Stefana Zweiga nestala su u plamenu. Po implementaciji spomenutog zakona, dio onih na koje se isti odnosio napustio je zemlju dok je dio ostao unatoč poteškoćama u osiguravanju egzistencijalnog minimuma. Ispražnjena mjesta u kulturnim, akademskim i državnim institucijama popunjena su „podobnim“ njemačkim građanima. Nacisti su smatrali da će njemački život napokon prodisati i da će njemačka nacija stvoriti preduvjete za iskazivanje sve svoje moći.¹⁰³

Oko 35 000 Nijemaca, većinom Židova, napustilo je Njemačku u prvim mjesecima Hitlerove vladavine. Mnogi su živjeli u uvjerenju, da osim što režim neće potrajati u samoj Njemačkoj, da su u europskim kulturnim prijestolnicama, poput Pariza, Praga ili Amsterdama sigurni.¹⁰⁴ Njemačkim intelektualcima je Čehoslovačka bila posebno zanimljiva zbog teritorijalne blizine, zbog relativno blagih zakonskih odredbi vezanih uz izbjeglice, ali posebno zbog poveznice s njemačkom kulturom i povijesti. No, država je strogo kontrolirala zapošljavanje stranaca i dozvole boravka stranim došljacima.¹⁰⁵ Francuska, iako je dopuštala izbjeglicama ostanak u zemlji dok se u njihovoj domovini situacija ne riješi, nije istima posebno olakšavala ostanak. Glasovi koji su tražili protjerivanje Židova sjećali su se Afere Dreyfus, a ekstremne organizacije poput Plamenih križeva tražile su od vlasti da se ljevičara i Židova riješe. Mnogi su, pogotovo povodom zaoštavanja progona nakon 1938. godine, napustili su zemlju bez potrebnih dokumenata, ovisili o dobroj volji nadležnih tijela. U pravilu je boravak u zemlji bez potrebnih dokumenata značio uhićenje i prebacivanje preko granice. Svakako situacija u kojoj su se nalazile i izbjeglice na jugoslavenskom teritoriju, a o čemu će više riječi biti kasnije. Prognani intelektualci obično nisu mogli obavljati svoju profesiju što zbog nedostatka odgovarajućih stručnih ispita, što zbog nemogućnosti korištenja svog matičnog jezika koji im je istovremeno značio i egzistenciju. Tako

¹⁰² Philipp Blom, *Rastrgane godine: 1918.-1938.* (Zagreb: Fraktura, 2017), 389.

¹⁰³ Ibid. 382-390.

¹⁰⁴ Ibid. 439.

¹⁰⁵ Susanne Heim, „The Attitude of the US and Europe to the Jewish Refugees from the Nazi Germany,“ u *Refugee Policies from 1933 until Today: Challenges and Responsibilities*, ur. Steven T. Katz, Juliane Wetzel (Berlin: Metropol Verlag, 2018), 56.

su ovisili o pomoći organizacija poput Odbora za pomoć izbjeglicama ili Židovi o raznim dobrotvornim židovskim organizacijama i židovskim općinama, ali i od pomoći obitelji i prijatelja koji su vlastima garantirali da će osobe biti zbrinute.¹⁰⁶ Kao što su si u Parizu izbjeglice organizirale razne klubove i kulturne centre kroz koje su i dalje njegovali kulturu i jezik, a samim time i svoja primanja, tako su i u Amsterdamu izbjeglice nastavile graditi svoj kulturni i nacionalni život te egzistenciju. Primjerice, Emanuel Querido, knjižar i izdavač, u opus svoje izdavačke kuće posvetio je opus djelima intelektualaca izbjeglica.¹⁰⁷

Administracija Sjedinjenih Američkih Država limitirala je broj izbjeglica kvotama za useljavanje. Dodatne zakonske klauzule sprječavale su useljenje onima koji su na bilo koji način mogli predstavljati dodatno financijsko opterećenje za državu, a minimum sredstava koje je izbjeglica morala imati uz sebe pri dolasku u SAD određivala su konzularna predstavništva. Administracija je, u strahu od porasta antisemitizma i antiimigrantskih osjećaja te u jeku oporavka ekonomske krize, odlučila da će vizu prije dobiti oni pojedinci za koje netko može skrbiti ili oni koji će se poznavanjem jezika i kulture, stručni u traženim zanimanjima i/ili koji ne iskazuju javno svoju nacionalnu i vjersku pripadnost.¹⁰⁸

Oporba je sudjelovala u vlasti tek nešto manje od pola godine. Komunistička partija ukinuta je već u ožujku 1933., nedugo nakon što je zapaljena zgrada Reichstaga. Socijaldemokrati su službeno politički ukinuti u lipnju iste godine pod izlikom da nisu stabilan faktor u vlasti zato što se nisu ogradili emigrantskih političara iz svojih redova koji su po dolasku nacista na vlast napustili državu. Vođe stranaka su uhićene, a imovina im je oduzeta. Jedina legalna stranka postala je NSDAP.¹⁰⁹

Manès Sperber 1934. godine dolazi u Zagreb koji mu je ostao u dragom sjećanju. Još se 1929. godine kada je po prvi put došao u Zagreb na poziv dr. Benne Steina i supruge mu Vere Erlih Stein upoznao s gradom. Održao je niz predavanja iz polja individualne psihologije te je uživao u društvu lijevo orijentirani hrvatskih intelektualaca. Izbjeglički put započinje u Njemačkoj, a nakon toga u Austriji. Obje zemlje napušta zbog progona i prijetnji internacijom jer je bio poprilično angažiran

¹⁰⁶ Blom, *Rastrgane godine*, 440.

¹⁰⁷ Između ostalih, u Queridovom izdavačkom opusu, našli su se tekstovi Alberta Einsteina, Ernesta Hemingwaya, Maxa Broda i ostalih. Sam Emanuel Querido kao Židov stradao je u koncentracijskom logoru Sobibor. Blom, *Rastrgane godine*, 441-442.

¹⁰⁸ Heim, „The Attitude of the US and Europe to the Jewish Refugees from the Nazi Germany,“ 58-59.

¹⁰⁹ Michael Burleigh, *Treći Reich: Nova povijest* (Zagreb: Fraktura, 2012), 103.

član komunističke partije. Ako to već nije bio dovoljno snažan krimen, treba nadodati činjenicu da je i bio Židov.¹¹⁰ (Ponovnim) dolaskom u Zagreb nastavio je održavati tečajeve individualne psihologije, koja su prema riječima Branka Polića bila poprilično posjećena. Njegova majka redovito je polazila spomenute tečajeve.¹¹¹ Manes Sperber je u Zagreb došao u pratnji supruge Mirjam, a ubrzo im se rodio i sin kojemu su uz tradicionalno hebrejsko ime Uri dali i ime Vladimir, kao znak poštovanja za sredinu koja ih je primila.¹¹²

Tilla Durieux napustila je Njemačku zadnjeg dana ožujka zajedno s mužem te su s „dva kovčega i dozvoljenih dvjesto maraka po osobi kretali u neizvjesnost.“¹¹³ Iako je njezin suprug Ludwiga Katzenellenboga bio pokršteni protestant, progonjen je na temelju svog židovskog podrijetla. Tilla se nije uklapala u novo društvo zbog svog umjetničkog angažmana i pokroviteljstva modernih umjetničkih strujanja, u nacističkim očima smatranim dekadentnim. U prilog joj nije išla ni činjenica da je održavala kontakte i bliska prijateljstva s lijevo orijentiranim intelektualcima, poput Rose Luxemburg u mladosti, ili američke aktivistkinje Agnes Smedley.¹¹⁴

Od 1932. godine radnički pokret i ilegalna komunistička partija počinu sa sustavnim obnavljanjem te se organizirano počinjju uključivati u politički život Jugoslavije.¹¹⁵ Razvijala se pogotovo kroz aktivnosti na publicističkom i literarnom planu u kontekstu progona komunista, policijskih represalija i konstantne cenzure. No, pojavila se nova generacija mladih intelektualaca, radnika i omladine koji su tu borbu bili spremni nositi.¹¹⁶ Komunisti su predstavljali opasnost od mobilizacije cjelokupnog stanovništva, a samim time je kralj strahovao od svrgavanja. Policija je imala zadatak pratiti domaće i strane komuniste te kontrolirati njihove aktivnosti. Nerijetko su se komunizam i židovstvo izjednačavali stoga se posebno oprezno pristupalo židovskim izbjeglicama iz inozemstva.¹¹⁷ (Nije u potpunosti u krivu ideja da su Židovi komunisti jer je dio komunista i socijalista bio židovskog podrijetla, ali nikako ne možemo to izjednačavanje primijeniti na sve skupine i pojedince, op.a. Kao argument za tu tvrdnju možemo spomenuti pojedince poput Manesa

¹¹⁰ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 33.

¹¹¹ Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi (1924-1942)* (Zagreb: Durieux, 2004), 102.

¹¹² Ibid. 33.

¹¹³ Durieux, *Mojih prvih devedeset godina*, 325-326.

¹¹⁴ Tilla Durieux, <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/durieux-tilla-1880-1971> (datum posjeta: 19. kolovoz 2020.)

¹¹⁵ Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945* (Zagreb: Naprijed 1970), 174.

¹¹⁶ Ibid. 179-180.

¹¹⁷ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 35.

Sperbera, Vere Ehrlich-Stein, Bene Steina i ostalih.) Herman Fritz dolazi u travnju 1933. godine u Crikvenicu. Tvrdi da je napustio njemačku zbog „progona Hitlerovaca“ te da se nadao da bi u Crikvenici mogao dobiti pomoć od lokalne židovske zajednice za put u Palestinu. Banske vlasti raspisuju potragu za njim jer je prešao granicu bez potrebnih dokumenata te su vjerovali da postoji mogućnost kako se radi o „prevejanom komunističkom agitatoru.“¹¹⁸ Vlasti su između ostalih mjera praćenja komunista i socijalista vodile evidencije stranih komunista za koje je postojala sumnja da se na svom putu po Europi namjeravaju pojaviti i na teritoriju Kraljevine Jugoslavije. Stoga se popis lica dostavljao, po nalogu ministarstva unutrašnjih poslova, policijskim upravama u banovinama, sreskim načelstvima te komesarima pogranične policije kako bi obratili pozornost. Dokument datira iz studenog 1933. godine, dakle, nakon što je progon lijeve opozicije ne samo započeo, već je i sama komunistička stranka bila zabranjena.¹¹⁹

Za izbjeglice je važan krug lijeve inteligencije koji je bio pod utjecajem učenja Sigmunda Freuda, a zatim i već spomenute individualne psihologije Alfreda Adlera. Mnogi od aktera ovog kruga, poput Vere Ehrlich-Stein, školovani su u Beču gdje su se upoznali sa spomenutim disciplinama i saznanja i interes po povratku prenijeli u zagrebačke krugove.¹²⁰ Na tragu tih poznanstava, sličnih akademskih interesa te povezanosti sa socijaldemokracijom, odnosno komunizmom, dio intelektualaca odabrao je Zagreb bježeći pred nacističkim progonima. Stan dr. Bene Steina i supruge Vere bio je okupljalište zagrebačke lijeve inteligencije, ali i sigurno mjesto za političke emigrante i izbjeglice. Među potonjima se spominju njemački arhitekt Arthur Korn te njemački matematičar Michael Golomb, ali i već spomenuti Manes Sperber.¹²¹

Ime Manesa Sperbera autori koriste kao primjer političkog bjegunca na području Savske banovine. Iako je to odličan primjer, teško nam je iscrtati cijelu sliku o političkim bjeguncima na ovim područjima jer se oni u literaturi ne spominju ili se još uvijek nitko nije pozabavio tom

¹¹⁸ HR HDA 145, SB-ODZ, kutija 137, br. 10531/33.

¹¹⁹ HR HDA 145, SB-ODZ, kutija 173, br. 32419/33.

¹²⁰ Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 281.

¹²¹ U stanu Steinovih održavala su se često zatvorena predavanja na temu individualne psihologije, ali i s raznih drugih područja poput arhitekture ili znanosti koje bi držali gore navedeni njemačke izbjeglice. Steinovi su se posebno posvetili istraživanjem veza između psihičkih problema i socijalno-ekonomske situacije. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 281-286.: Arthur Korn, njemački arhitekt, zbog židovskog podrijetla napušta Njemačku te u Zagrebu boravi od 1935. do 1937. godine. Odlazi u London gdje nastavlja svoju karijeru i ostaje živjeti sve do smrti. <https://www.jewishlivesproject.com/profiles/arthur-korn> (datum posjeta: 25. kolovoz 2020.); Michael Golomb, američki matematičar, doktorirao je u Berlinu, ali je kao Židov isti morao napustiti te emigrira u Zagreb, a nakon toga u Sjedinjene Američke države. <https://planetmath.org/michaelgolomb> (datum posjeta: 25. kolovoz 2020.)

problematikom, barem ne detaljnije. Na tom tragu, nameću mi se dva zaključka. Prvo, postoji mogućnost da sama Kraljevina Jugoslavija, sa „zaostalom“ lijevom inteligencijom, u odnosu na zapadne zemlje, jednostavno nije bila privlačna. Uostalom, zemlje s razvijenijom lijevom opcijom poput Francuske ili Čehoslovačke bile su teritorijalno dostupnije. Istovremeno, komunisti i socijalisti su u Kraljevini bili mahom proganjeni, a intelektualci i politički bjegunci su sami mahom bježali od progona. Druga ideja jest da ako su dolazili, da su dolazili s idejom tranzita. Zagreb im je bio privlačan zbog toga što su ga već ranije upoznali i što su imali tu kontakte kojima su se mogli obratiti za pomoć dok ne nastave svoj put. Odnos Manesa Sperbera sa Zagrebom smo već objasnili. On je sam napustio Zagreb 1939. godine te odlazi u Švicarsku.¹²² Iako Tilla Durieux nije izravno povezana sa socijalistima ili komunistima, osim što je gajila simpatije i održavala kontakte s ljudima koji jesu, to ju je, uz brak sa suprugom židovskog podrijetla, koštalo progona. Tilla Durieux i Ludwig Katzenellenbogen prvo su se sklonili u Švicarskoj, no boravak tamo nije predstavljao dugotrajno rješenje jer Švicarska, kao i većina europskih zemalja, nije izbjeglicama pružala mogućnost zaposlenja. No, ubrzo je za Ludwigom u Njemačkoj raspisana tjeralica te su im dozvole boravka bile ukinute. Iduća postaja im je bio Zagreb. Tamo odlaze jer je Tilla imala obiteljske poveznice s gradom te ga je u sklopu kazališnih turneja nekoliko puta posjetila, a pomoću poznanstava i prijateljstava uspjeli su pronaći privremeni smještaj. No, važna je bila činjenica što je Kraljevina Jugoslavija bez značajnih uvjeta prihvaćala strance te im samo u iznimnim situacijama dopuštala zaposlenje.¹²³ Osim toga, Zagreb je još uvijek bio siguran za Židove. Za lijevo orijentirane intelektualce i političare to nije bio slučaj. Ipak, u Zagrebu se nisu dugo zadržali, a želja joj je bila napustiti Europu i sigurnost pronaći u Sjedinjenim Američkim Državama.¹²⁴

Osim memoarskih i autobiografskih zapisa, poput onih koje je napisala Durieux ili Polićevih, u kojima se kratko spominju sudbine izbjeglica, nisam naišla na spomen o organizaciji kakvih udruga za pomoć spomenutim socijaldemokratima ili komunistima. Primjerice, u europskim

¹²² Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 287.

¹²³ Durieux, *Mojih prvih devedeset godina*, 329-331.

¹²⁴ Ibid. 337. Durieux i suprug pokušali su se privremeno skrasiti u Opatiji gdje otvorili hotel. No, ta epizoda nije dugo potrajala s obzirom na negativne reakcije okoline i sve napetiju situaciju u Europi. Tilla je rat zatekao u Beogradu, a njega u Grčkoj gdje ga je uhitio Gestapo. Posljednje godine života proveo je u koncentracijskom kampu Oranienburg. Tilla je tijekom rata sudjelovala u partizanskom otporu. U Zagrebu ostaje sve do 1950-tih kada se ponovno vraća u Njemačku na kazališne daske. (<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/durieux-tilla-1880-1971>. Datum posjeta: 1. veljače 2021.)

gradovima socijaldemokrati i komunisti organizirali su posebne urede, u dogovoru s državom, kroz koje su prihvaćali došljake, organizirali im boravak te ih financirali dokle god nisu napustili državu ili kojim izvanrednim slučajem našli stalno zaposlenje. Država je takve udruge odobravalala kako ne bi pali na teret javnih financija.¹²⁵ Čini mi se kako je u „našem“ slučaju moment privatne pomoći bio jedino sredstvo pomoći. Tako su Sperberova (prva) supruga Mirjam i maleni Uri Vladimir spašeni 1941. godine odlaskom u Dalmaciju odakle su nastavili put prema Sjedinjenim Američkim Državama, a za organizaciju su bili odgovorni njegovi prijatelji i poznanici. Branko Polić imenuje obitelj Rendi kao one koji su ponudili majci i sinu utočište.¹²⁶ Naši akteri su održavali predavanja što u uskom krugu suradnika, što držali javna predavanja o određenim temama. Možemo samo nagađati jesu li se na taj način uzdržavali i u kojoj mjeri su doprinosili zagrebački domaćini za pomoć. Činjenica jest da je komunistička partija u Jugoslavija radila u ilegali pa je bilo teško organizirati strukturirani odbor koji bi se bavio isključivo izbjeglicama. Svakako ova razmišljanja potiču ideje koje bi trebalo dodatno istražiti.

U fondu Odjeljka za državnu zaštitu Savske banovine pronalazimo spomen tek nekoliko osoba koje su napustile Njemačku u prve dvije do tri godine i to zbog neslaganja s politikom i ideologijom novih vlasti ili zbog toga što su smatrani političkim neprijateljima. Rudolf Gründl, politički izbjeglica, u listopadu 1933. godine napušta Njemačku „u velikoj brzini“ zbog „političkih razloga“ te traži od uprave policije u Zagrebu traži dozvolu za putovanje u Kinu kako bi se tamo zaposlio.¹²⁷ Kina, pogotovo Šangaj, bili su posebno traženi kao mjesto bijega što za odlazak tamo nisu postojala vizna ograničenja. Osim toga, u trgovačkom gradu kao što je Šangaj svatko je mogao vrlo lako pronaći mjesto za sebe. Nakon 1938. godine broj izbjeglica, pogotovo židovskih, doseže i do skoro 20 000.¹²⁸ Čini se da Kraljevina Jugoslavija, bez obzira na relativno blagu imigracijsku politiku, nije bila posebno ekonomski privlačna kao mjesto stalnog naseljavanja, barem ne za

¹²⁵ Više u: Caestecker, „How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation, 41-44. Za daljnje informacije o odborima za pomoć: Wolfgang Schellenbacher, „From Political Activism to Disillusionment Austrian Socialist Refugees in Czechoslovakia, 1934-1938“ *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation.* 5, br. 2 (2018): 78-94. Iako nije izravno povezano s nacističkim progonima, autor u članku opisuje načine na koje su socijalisti u Čehoslovačkoj pomagali austrijskim socijalistima koji su bježali iz države zbog sukoba s vladom. Osvrće se na razvitak, odnosno slom organa za pomoć, te opisuje tok izbjegličkog vala.

¹²⁶ Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*, 102.

¹²⁷ HR HDA SB ODZ, kut. 243, br. 26975/34. S obzirom na to da je Rudolf Gründl bio njemački državljanin, a i u Kraljevinu Jugoslaviju dospio je bez putovnice, vlasti mu nisu mogle izdati dozvolu za daljnje putovanje. Ministarstvo unutrašnjih poslova daje prijedlog da se istoga prebaci preko granice u Mađarsku, a odakle će nastaviti svoje putovanje. 23. kolovoz 1934.

¹²⁸ Blom, *Rastrgani mir*, 449,

intelektualce. Možda su oni koji su i mogli pomoći privredu svojim znanjima i kapitalom perspektivu vidjeli drugdje.

Za Tillu Durieux i njezina supruga odlazak je bio poprilično traumatičan i kaotičan pa tako ona u svojim memoarima opisuje gužve na kolodvorima, pretrpane vlakove i grube policajce koji izdvajaju pojedince temeljem njihova rasnog ili vjerskog statusa.¹²⁹ No, većina Židova nije smatrala da je situacija toliko kritična da bi napustili Njemačku. S obzirom na iskustvo prethodnih desetljeća, vjerovali su da će i ova vlada biti kratkog vijeka. Oni koji su napustili zemlju tražili su sigurnost u susjednim zemljama poput Belgije, Francuske, Švicarske ili Čehoslovačke. Države su ulazak u zemlju uvjetovale posjedovanjem viza, osim Švicarske ili Nizozemske, a daljnje uvjete određivala je svaka vlada zasebno. Primjerice, Francuska je od izbjeglica očekivala da napuste zemlju čim opasnost prestane, a Belgija je trajni boravak dozvoljavala samo onim pojedincima koji su mogli dokazati da imaju sredstva za život ili koji su se bavili korisnim zanimanjima.¹³⁰ Zabrana zapošljavanja izbjeglica nije bila neuobičajena početkom tijekom tridesetih godina u europskim zemljama. Osim što je služila kao mehanizam regulacije tržišta u zemljama koje su se tek počele oporavljati od ekonomske krize, služila je i kao regulacija izbjegličke politike. Izbjeglicama se automatski smanjila mogućnost stalnog naseljavanja, a oni bez sredstava za život ili organizacija koje bi ih zbrinule, nisu imali gotovo nikakve mogućnosti niti za kratkotrajni boravak.¹³¹

U život obitelji Polić dolazi 1934. godine stanoviti dvadesetogodišnji Norbert. Rođak, za kojeg tada desetogodišnji, Branko nikad nije čuo postao je odjednom stalan gost obitelji. S obzirom na to da su provodili nešto više vremena zajedno jer je Norbert Branka poučavao njemačkom jeziku, Branko govori kako je kroz te seanse shvatio „što to znači biti izbjeglica, a još i Židov k tome.“ Opisuje ga kao nesretnog i osamljenog mladića koji se nije snalazio u novom svijetu, a pogotovo u Zagrebu „u kojemu mu nije bilo lijepo.“¹³²

Prve židovske izbjeglice iz Njemačke dolaze u Zagreb već u prvoj polovini 1933. Do 1938., kada se zbog Anshlusa i osvajanja Čehoslovačke izbjeglički val značajno intenzivira, kroz Kraljevinu Jugoslaviju prošlo je oko 10 000 izbjeglica. Brojka je okvirna jer autori različito navode

¹²⁹ Ibid. 326.

¹³⁰ Heim, „The Attitude of the US and Europe to the Jewish Refugees from the Nazi Germany,“ 55-56.

¹³¹ Ibid. 57.

¹³² Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi (1924-1942)* (Zagreb: Durieux, 2004), 90.

statističke podatke. Tako Grünfelder navodi brojku od oko 9 000 židovskih izbjeglica, dok Ivo Goldstein (na temelju preuzete tablice) navodi podatak od 16 000 osoba.¹³³ Židovskim izbjeglicama su Savska banovina, posebno Zagreb, bili privlačni jer osim što su se nalazili na raskršću puteva prema srednjoj Europi, ali i Mediteranu. K tome, Zagrepčani su u pravilu bili vični njemačkom jeziku i grad kao takav bio je sličan srednjoeuropskim gradovima.¹³⁴ Kao posljedica toga Savska banovina, zajedno s Dravskom banovinom, prenijele su najveći teret izbjegličkog vala. Zbog svakodnevnice situacije s kojom su se suočavale tih godina, mogle su legitimno utjecati na donošenje zakona i provedbe mjera u ministarstvima.¹³⁵

Banska uprava zatražila je od uprave policije, policijskih predstavništva u gradovima Osijeku, Bjelovaru i Koprivnici te od sreskih načelstva u Đurđevcu, Slatini i na Rabu da dostave popis njemačkih židovskih izbjeglica. Ti su nam popisi zanimljivi jer sadrže podatke o zanimanju pojedinca, o njegovom državljanstvu (ova stavka nam omogućava praćenje odnosa vlasti prema izbjeglicama po nacionalnom ključu), o imovini koju osoba u danom trenutku posjeduje i ono što je za vlasti bilo izrazito važno, način na koji se pojedinac uzdržava dok boravi na teritoriju banovine. Od 1933. godine na teritorij Savske banovine dolaze njemački Židovi s njemačkim i poljskim državljanstvima, ali se u Đurđevcu pojavljuje i jedno lice s čehoslovačkim državljanstvom. Većina njih navodi kako su slabog imovinskog stanja te da ne posjeduju ništa pa tako ovise o tuđoj financijskoj pomoći. Kada pogledamo strukturu zaposlenih na ovim popisima, zanimljivo je za primijetiti da su oni s boljim obrazovanjem (primjerice odvjetnici, liječnici, stomatolozi, inženjeri) i s većim kapitalom odlazili u Zagreb, dok su osobe slabijeg imovinskog stanja odlazile u manja mjesta poput Bjelovara i Đurđevca. Treba u ovu tvrdnju uzeti u obzir i činjenicu o kojoj smo već govorili da je Zagreb srednjoeuropski grad prometno povezan s ostatkom ovog dijela Europe u kojemu je stanovništvo aktivno govorilo njemačkim jezikom.¹³⁶

Svi su po dolasku morali zatražiti dozvole ulaska od jugoslavenskog poslanstva u zemlji iz koje dolaze te dozvole boravka od banske uprave u Zagrebu. U Savskoj banovini još vrijedio je

¹³³ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 35.; Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. (Zagreb: Novi liber, 2004), 440.

¹³⁴ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 449.

¹³⁵ Anna Maria Grünfelder, „Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvit Drugoga svjetskog rata,“ *Podravina VIII*, br. 16 (2009), 117.

¹³⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186., br. 356/34. Prema popisima iz travnja i svibnja 1934. stoji kako se u Bjelovaru nalazila jedna obitelj s četiri člana koja je uzdržavana od bjelovarske židovske općine. U Đurđevcu je boravilo 13 osoba iz Njemačke, u Zagrebu 95 osoba, na Rabu 2 osobe koje su otputovale za Basel.

Zakon o boravku i kretanju stranaca iz 1920. prema kojemu su njemački, austrijski, čehoslovački, mađarski i rumunjskim važećim putovnicama mogli zadržavati se na teritoriju Kraljevine Jugoslavije bez vize do 90 dana. Prije isteka tog vremenskog okvira morali bi napustiti zemlju. U slučaju ulaska u zemlju bez valjanih dokumenata i u slučaju da osoba nema državljanstva, prema zakonu za njih je vrijedio „tolerirani boravak“, ali samo ako su imali garanciju da će jugoslavenski državljanin skrbiti za njih.¹³⁷ Slobodno možemo tvrditi kako se u slučaju ovog izbjegličkog vala radi o iznimnoj situaciji. Tako su izbjeglice u Đurđevcu po dolasku dobili dozvolu boravka u trajanju od 30 dana (od 7. rujna 1933.), no po isteku, dobili su produženje dozvole boravka sve do 1. prosinca 1934. godine. Razlog tome jest činjenica da su svi boravili na pustari „Pijeski“ Šandora Braunna u Đurđevcu. Tamo su se obučavali u poljoprivrednim poslovima kako bi mogli nastaviti svoj put u Palestinu.¹³⁸ Naime, mladi židovski izbjeglice iz Njemačke te mladi jugoslavenski Židovi na takvim mjestima dovršavali su privrednu izobrazbu u trajanju od godine dana nakon čega ih je čekao odlazak u Palestinu gdje bi ta sva znanja iskoristili u izgradnji novih židovskih naseobina. Njemačkim izbjeglicama je odlazak u Palestinu značio i spas.¹³⁹ Država je čak do 1940. godine izdavala vize židovskim izbjeglicama za odlazak u Palestinu, usprkos protestima britanske vlade koja je zahtijevala da se drastično ograniči ulazak židovskog stanovništva na palestinski teritorij.¹⁴⁰ Osim spomenute pustare, ona najveća i najpoznatija jest bila pustara „Golenić“ pokraj Podravske Slatine gdje je bila smještena većina izbjeglica koja su svoj put nastavljala za Palestinu.

Savez vjeroispovjednih jevrejskih općina uzeo je u zakup od obitelji Gutmann pustaru Golenić u studenome 1933. godine na rok od 3 godine. Kako stoji u dokumentu, svrha zakupa je bila „priučiti jevrejsku omladinu poljoprivrednom radu.“¹⁴¹ Pustarom je 1934. godine upravljao Simon Sigbert, njemački izbjeglica.¹⁴² Na pustari su radili uglavnom mladi ljudi pa tako stoji da je u siječnju 1934. tamo boravilo oko 50 osoba u dobi od 18-24 osobe, u veljači 1935. na pustari je boravilo 48 osoba, također mladih ljudi u dobi od 20 do 40 godina dok su se do lipnja 1936. godine tamo nalazile 154 osobe od kojih je 120 Nijemaca, 33 poljaka i jedan Rumunj.¹⁴³ Radili su sve

¹³⁷ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 37.

¹³⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186., br. 356/34.

¹³⁹ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 450.

¹⁴⁰ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 38.

¹⁴¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186., br. 356/34.

¹⁴² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186., br. 356/34. Njegovo ime spominje se na popisu izbjeglica koji su u svibnju 1934. popisani u Zagrebu. U Zagreb je došao sa suprugom Gertrudom, a po zanimanju je bio trgovac. Jedan je od deseterice ljudi s tog popisa koji su dobili kakvo namještenje.

¹⁴³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186, br. 356/34.; kutija 287, br. 1093/35.; kutija 454, br. 15173/36.

kućne i poljoprivredne poslove, a financirali su se samostalno. U pravilu su im roditelji i rođaci slali novce iz Njemačke te su tako mjesečno plaćali 25 maraka od kojih su se izdržavali te prilagali za zajedničke potrebe pustare. Kada bismo pogledali zanimanja tih ljudi, vidimo da su prethodna zanimanja bila raznovrsna. Tako su se u izobrazbu uključili nekadašnji trgovci, studenti, đaci, švelje, voćari, šoferi, trgovački pomoćnici i sl. Dakle, većina izbjeglica s ovakvim zanimanjima nije mogla dobiti uposlenje u Savskoj banovini stoga je odlazak na izobrazbu bio jedina opcija.¹⁴⁴ Mnogi od njih su svoj cilj ispunili pa tako u rujnu 1934. skupina od 27 ljudi odlazi u Palestinu, a sveukupno je od 1933. do 1936. godine s pustare u Palestinu otišlo 70 osoba. Navodi se da se njih 22 čak vratilo i u Njemačku u tom periodu.¹⁴⁵ Lokacija je napuštena u ožujku 1940. godine.¹⁴⁶ Spominje se u lipnju 1936. i poljsko imanje Marićevac te petnaest židovskih izbjeglica koje je tamo smjestila Jevrejska organizacija za prijem izbjeglica u Zagrebu. Banske vlasti su im izdale odobrenja za boravak, no onu za uposlenje su još čekali.¹⁴⁷

Zagreb je tako tijekom 1930-tih postao u Savskoj banovini, odnosno kasnije Banovini Hrvatskoj, središnje mjesto za prihvat izbjeglica. Krajem 1933. godine Savez jevrejskih općina osnovao je *Središnji odbor za pomoć njemačkim Jevrejima*, da bi u svibnju iste godine osnovan u Zagrebu *Mjesni odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama*. Iz tog su odbora koordinirane sve akcije usmjerene na pomoć njemačkim Židovima u Savskoj banovini.¹⁴⁸ Zadaća *Odbora* bila je skrb za izbjeglice kroz komunikaciju s inozemnim židovskim organizacijama, primjerice berlinskim „Hilfsverein der Juden in Deutschland“ gdje su se osobe prije puta mogle informirati o uvjetima i prilikama odlaska u Kraljevinu Jugoslaviju. Odbor je kroz svoje djelatnosti nastojao izbjeglicama omogućiti što lakši tranzit i prilagodbu na novu sredinu kroz materijalnu pomoć te potporu u održavanju kulturnih i vjerskih običaja. Rad istoga financiran je kroz donacije inozemnih organizacija i sredstava same Općine u Zagrebu.¹⁴⁹ Od 1936. godine Židovska općina Zagreb preuzima od Beograda komunikaciju s humanitarnim udrugama za Židove. Velika svjetska emigracijska i pripomoćna organizacija *HICEM*, inače sa sjedištem u Parizu, otvara podružnicu u

¹⁴⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186., br. 356/34.; kutija 287, br. 1093/35.

¹⁴⁵ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 451.; HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 454, br. 15173/36.

¹⁴⁶ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 451.

¹⁴⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 454, br. 15173/36.

¹⁴⁸ Ivo Goldstein, „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945.“, u *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002), 24.

¹⁴⁹ Katrin Boeckh, „Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine,“ *Časopis za suvremenu povijest* 27 br. 1 (1995), 51.

Zagrebu koji na ovim prostorima postaje i njezino sjedište. *HICEM* je novčano pomagao židovske izbjeglice pri preseljenju u Palestinu ili prekomorske zemlje, poput odlaska u Južnu Ameriku.¹⁵⁰ Financijski je za izbjeglice pomagao i *Jewish Joint Distribution Committee*, odnosno *JOINT*. Židovska općina Zagreb intenzivno je komunicirala s *Palestinskim uredom za Jugoslaviju* preko kojeg su se nabavljali dokumenti za Palestinu.¹⁵¹ Također, Židovska općina organizirala je prikupljanje financija, a imućnije židovske obitelji pozivale bi izbjeglice u svoje domove. Dio članova pomagao je u prostorijama Općine na način da bi zbrinjavali izbjeglice te im kuhali i posluživali ih.¹⁵² Odbor i sama Općina kroz svoje institucije nastojale su koordinirati skrb za izbjeglice, pa se tako kroz Hevra Kadišu, pogrebno društvo koje je između ostalih obaveza skrbrilo za potrebite Židove, organiziralo obrazovanje i usavršavanje izbjeglica. Nadalje, mlade Židove nastojalo se obrazovati raznim zanatima kroz Dom za naučnike i Dom za žensku mladež. Iste su mogli pohađati ne sam izbjeglice već i domicilni Židovi.¹⁵³

Ekonomске poteškoće u Kraljevini Jugoslaviji nisu bile isključivo posljedica Velike ekonomske krize već kombinacija poteškoća koje je predstavljala privredna struktura društva te nemogućnost države da adekvatno odgovori izazovima modernizacije. Kao i ostale europske vlade, jugoslavenska vlada donijela je odluke koje su, barem na papiru, trebale štiti lokalnu privredu. Jedna od odluka jest ona Ministarstva unutrašnjih poslova iz 1930. godine koja se odnosi regulaciju boravka stranih Židova. Banskim vlastima rečeno je da treba biti oprezan oko davanja dozvole boravka stranim židovskim državljanima, pogotovo oko dugotrajnog boravka jer bi se u tom slučaju Židovi mogli stalno naseliti i otvoriti vlastite trgovine i poduzeća kojima bi konkurirali poduzećima domaćeg stanovništva. Nije isključena mogućnost davanja i produženja u izvanrednim situacijama, ali čini da se je ovakvom preporukom namjera vlasti bila da se odvrti strano židovsko stanovništvo od trajnog naseljavanja.¹⁵⁴ No, u situaciji u kojoj je visok postotak stanovništva bio nezaposlen, pogotovo nekvalificirano agrarno stanovništvo, odbiti kvalificiranog i stručnog radnika bila bi suluda. Poduzeća su zakonsku odredbu prema kojoj su prednost pri zapošljavanju trebali dati domaćem kvalificiranom radniku, lako su izigrala opravdavajući svoje

¹⁵⁰ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 451-452.

¹⁵¹ Goldstein, „Kontakti zagrebačke židovske općine s inozemstvom“, 26-27.

¹⁵² Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 42-43.

¹⁵³ Boeckh, „Židovska vjerska općina u Zagrebu“, 51-52.

¹⁵⁴ HR HDA-145, SB ODZ, kutija 143, br. 4716/28.

odluke da među domaćim radnicima jednostavno nema kvalificiranog osoblja.¹⁵⁵ Nije na odmet bila ni činjenica da su njemačke izbjeglice, iako samo sa dopuštenih 200 maraka po osobi po napuštanju zemlje, uspjevale domoći se sredstava prihoda koje su ostavili iza sebe pa su imali mogućnost ista ulagati u privredu države u koju su se doselili. Naravno, ako iste ne bi iskoristili za daljnju tranziciju, obično izvan Europe. Tilla Durieux i Ludwig Katzenellenbogen, osim što su uspjeli uštedjeti i prodati dio umjetnina u Berlinu, a s ostatkom kapitala Ludwig je kao partner otvorio poduzeće za gradnju autobusa. Industrijski proizvodi kao što su i autobusi bili su prijeko potrebni Jugoslaviji.¹⁵⁶

Dio izbjeglica uspio je ishoditi od državnih vlasti dozvole za uposlenje i držanje obrta, no taj je broj neznatan u odnosu na one nezaposlene. Tako na popisu izbjeglica koje su boravile u Zagrebu u svibnju 1934. godine od njih 95 samo 10 ima namještenje.¹⁵⁷ Na popisu izbjeglica u Zagrebu u prosincu 1936., od 141 zapisana lica, samo njih 11 ima kakvo uposlenje ili obrt. Tako se spominju dr. Ernest Blumenthal, liječnik, koji je dobio namještenje kao vojni liječnik, David Bochner, posjeduje obrtnicu dječjih i ženskih odijela ili Salamon Löw koji je posjedovao obrtnicu za parfumerijsku radnju i radnju kratke i pletene robe.¹⁵⁸ Zaposlenja i obrtnice vlasti nisu olako davale. Ako su već i davale izbjeglicama pravo na boravak, kao što vidimo prema brojkama, do dozvole za uposlenje nisu lako dolazili. Njemačkim državljanima, Židovima, dozvoljavao se kratak boravak i to samo ako su mogli dokazati da se mogu uzdržavati. Tako u popisima razaznajemo dvije skupine, one koji su slabijeg imovinskog stanja i one koji dolaze s određenim imetkom. Prvi su obično na skrbi židovske zajednice mjesta u kojemu se nalaze i ili primaju kakvu pomoć od svojih rođaka iz domovine. Johann Flattow, trgovac, prima od punice iz Berlina mjesečno 3000 dinara, Klaru Eisfelder uzdržava zet, dr. Alfons Jakubowicz prima od roditelja iz Njemačke 200 maraka mjesečno za uzdržavanje. Zygmund Landau, trgovac, uzdržavan je od strane Židovske općine, ali istovremeno radi kao mehanički naučnik, kao i Simon Paul Kaizer, trgovac koji je postao stolarski naučnik kod Andrije Šimunića.¹⁵⁹

No, zabranu zapošljavanja, odnosno tako male brojke zaposlenih, vlasti argumentiraju tako što Židove optužuju za „izigravanje postojećih pripisa, a budući da su spretni trgovci, a nemaju

¹⁵⁵ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 39.

¹⁵⁶ Durieux, *Mojih prvih devedeset godina*, 331.

¹⁵⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186, br. 356/34.

¹⁵⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 492, br. 35641/36.

¹⁵⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186, br. 356/34.

nikakvih obaveza (davanja za državu op.a.) rade to na ilegalan način te rade štetu domaćim privatnicima.“ Stoga uprava policije, koja često prima pritužbe na taj račun od „ strane pojedinca i strane udruženja da ih se zaštiti od najezde stranih Jevreja.“¹⁶⁰ Kako nemam zapise koji bi nam potvrdili tu tvrdnju ne mogu procijeniti ispravnost istih, no sačuvan nam je jedan slučaj u kojemu su izbjeglice bile prevarene. Naime, njemački izbjeglice Hans Krauker i Hugo Caro optuženi su da su bez dozvole za uposlenje radili i bili suvlasnici u firmi zajedno sa Karlom Dankom. Dok je Krauker svakodnevno radio u firmi, Caro je bio investitor. Na kraju postupka, u kojemu su sva trojica osuđeni na posvemašnje globe te zatvorske kazne, ispostavilo se da su emigranti bili prevareni te da njihova rješenja za dozvole nikada nisu bila predana, a nakon ulaganja, Danko ih je izbacio iz firme te očito prijavio Udruženju trgovaca. Sud je na kraju odlučio prihvatiti žalbeni postupak i istražiti stvar u korist izbjeglica. Također, dopušten im je duži boravak u zemlji kako bi se slučaj do kraja razriješio.¹⁶¹ Činjenica jest da je malen postotak izbjeglica dobio uposlenje, barem što se dostupnih nam popisa tiče. Svi ti se odnose na zaposlenja u Zagrebu, dok su izbjeglice u manjim mjestima u pravilu boravili na pustarama i farmama na kojima su se spremali za odlazak u Palestinu te kao takvi nisu padali na teret državi.

Cijelo ovo razdoblje, do 1938., obilježeno je dolaskom njemačkih izbjeglica. Iako su većinom dolazili Židovi njemačkog državljanstva, na našim popisima javljaju se Židovi iz Njemačke poljskog i rumunjskog državljanstva, ali čak i oni bez državljanstva. Banska uprava već 1934. upozorava kako dolazi do vala izbjeglica zbog „nastalog terora“ te da treba dobro pripaziti na razliku između onih njemačkih i onih koji dolaze iz Njemačke, ali imaju drugo državljanstvo. Vlasti daju prijedlog za potonje da im se uskrati državljanstvo jer nemaju nikakvu poveznicu s Jugoslavijom te da bi azil trebali potražiti u svojim matičnim državama. Istovremeno Židovi njemački državljanji imaju pravo na dozvolu boravka, ali ne i na dozvole za rad i privređivanje. Oni Židovi bez državljanstva trebaju se tretirati jednako kao i potonji.¹⁶² Vlasti su smatrale da nisu svi poljski izbjeglice došli iz Njemačke pa da pogranične kontrole trebaju po tom pitanju biti posebno oprezne. Uprava policije u Zagrebu izdala je prijedlog potom pitanju da se poljskim

¹⁶⁰ HR HAD-145, SB-ODZ, kutija 454, br. 15931/36.

¹⁶¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 506, br. 5342/37.

¹⁶² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 186, br. 356/34.

Židovima, koji imaju poljsku putovnicu, stoga izda dozvola boravka od svega 2 do 3 dana te da nakon toga moraju napustiti teritorij Jugoslavije i tražiti boravak u Poljskoj.¹⁶³

Ovaj izbjeglički val odigrava se u vrijeme jugoslavensko njemačkog zблиžavanja. Sukladno tome, vlasti su trebale održati kakav takav korektan odnos prema samim izbjeglicama. Židovi u Njemačkoj još uvijek su bili, barem do 1935., priznati građani Reicha te se prema njima trebalo tako i ophoditi. Obaveza prema poljskim i rumunjskim Židovima vlasti nisu imale, a njihovo vraćanje ne bi se odrazilo na odnose s Reichom čije su vlasti i nastojale izbaciti židovsko stanovništvo iz države, pogotovo ono strano. Istovremeno je Kraljevina Jugoslavija, odnosno banske vlasti, održala dozu distance zabranom zapošljavanja i privređivanja što je bilo i u skladu s pojavom diljem Europe nakon Velike gospodarske krize. Sama država je i profitirala od njemačkih izbjeglica, barem u prvim godinama dok se progoni iz Njemačke nisu drastično zaoštrili, jer su spomenute izbjeglice sa sobom donosile kapital koji je jugoslavenskoj industriji bio izrazito važan. Od proljeća 1937. godine vlasti donijele odluku da se zaustave sva zaposlenja „bez obzira kakvo je stanje tržišta domaćeg rada,“ a odnosi se na sve Židove izbjeglice iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Španjolske. Također, preporuka jest da se dozvole uposlenja više ne produžuju, niti u slučaju da pojedinci imaju uloženi kapital u domaće tvrtke. Očito je dio izbjeglica uspio ishoditi putovnice izvaneuropskih država, poput Sjedinjenih Američkih Država ili Hondurasa (primjerice, Tilla Durieux i suprug su uspjeli ishoditi hondurašku putovnicu, op.a.) pa su tako vlasti bile spremne i odredile posebne kontrole Židova koji dolaze iz tih država. Ako bi pogranične kontrole ustanovile da se radi o izbjeglici, svaka dozvola ulaska u zemlju bi prema tom članku trebala biti uskraćena. U skladu s odlukom o zabrani uposlenja stoji i nova odredba prema kojoj se svim židovskim izbjeglicama može izdati dozvola boravka na samo na razdoblje od mjesec dana do najviše tri mjeseca.¹⁶⁴ Jugoslavenske vlasti su na ovaj način uveli mjere kojima bi se onemogućio, očekivan, masovan dolazak austrijskih Židova nakon Anschlusa. Kraljevina Jugoslavija, odnosno Stojadinović, obavezali su se na zadržavanje neutralnog statusa nakon Anschlusa, što je za izbjeglice značilo da država neće pristupiti akcijama za pomoć Židovima iz Austrije. Dodatno, vlada se dodatno „osigurala“ potvrdom bilateralnog sporazuma s Njemačkom kojim je određeno da s njemački, odnosno jugoslavenski, državljani mogu ući u spomenute zemlje samo s putovnicom, dakle, bez posebnih viza. Na Židove se ta odredba nije

¹⁶³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 494, br. 37261/36.

¹⁶⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 510, br. 11271/37.

odnosila jer prema njemačkom zakonu, odnosno od uvođenja Nürnberških zakona, nije im priznato njemačko državljanstvo.¹⁶⁵

5.2. Austrijske izbjeglice

Austrijski kancelar Engelbert Dollfuß na vlast dolazi 1932. godine. Tijekom njegove uprave u državi je uspostavljen autoritativni poredak te je težio uspostavi „kršćanske, socijalne države utemeljene na korporativnim staležima i autoritarnom vodstvu.“¹⁶⁶ To je značilo da bi državom umjesto stranaka upravljale staleške organizacije, a osnovana je i Domovinska fronta, organizacija čija je uloga bila provođenje staleškog shvaćanja te provođenje ideje o neovisnoj Austriji. Da bi to postigao prvo je ukinuo opoziciju, odnosno socijaldemokratski Zaštitni savez i Komunističku partiju. Dolaskom Adolfa Hitlera na vlast, pritisak nacionalsocijalističkih skupina u Austriji sve se više pojačava. Osim toga, Njemačka je uvela „blokadu od tisuću maraka“, odluku kojom je nametnuto plaćanje iznosa od tisuću maraka svakome Nijemcu koji poželi otputovati u Austriju. To sve s ciljem da se oslabi austrijski poredak i gospodarstvo. U konačnici, kancelar je zabranio i nacionalsocijalističku stranku.¹⁶⁷ Nakon sukoba koji su izbili u veljači 1934. godine između vlade i socijaldemokrata i socijalizam je stavljen izvan zakona. Nakon ukinuća svih stranaka uveden je novi ustav kojim je ukinut parlament, a prema kojem je utemeljena korporativna država u kojoj kancelar ima najveću moć.¹⁶⁸ Stavljanjem opozicijskih stranaka izvan zakona, one nisu prestale postojati pa su se tako okrenule radu u ilegali. U srpnju 1934. pripadnici nacionalsocijalističke stranke uspjeli su izvesti atentat na Dollfuša i pokušali pokrenuti ustanke diljem zemlji, ali koji su vrlo brzo propali. Kancelar Kurt Schuschnigg preuzeo je državu te nastavio voditi politiku svog prethodnika, no s vremenom je bio prisiljen okrenuti se sporazumu s Njemačkom.

Vladimir Huzjan navodi kako su prve izbjeglice, nacistička opozicija, iz Austrije u Varaždin stigle krajem srpnja 1934. godine.¹⁶⁹ Država je bila upoznata sa situacijom u Austriji te bila pripravna na dolazak skupina koje bježe od progona pa tako banske vlasti u Zagrebu šalju dopis predstojništvima policije i sreskim načelstvima da dostave popis austrijskih izbjeglica na

¹⁶⁵ Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa*, 52.

¹⁶⁶ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 257.

¹⁶⁷ Zöllner i Schüssel, *Povijest Austrije*, 301.

¹⁶⁸ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 258.

¹⁶⁹ Vladimir Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu 1934. godine,“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 24 (2013), 576.

teritoriju njihove nadležnosti već u lipnju.¹⁷⁰ Tako prvi izvještaji donose informacije da se austrijske izbjeglice nalaze u Varaždinu i Bjelovaru, ali navode se još i mjesta Slavonska Požega, Knin, Lipik i Zagreb.¹⁷¹ Smješteni su u objekte koji su se nalazili na rubnim dijelovima gradova ili čak u njihovim središtima u napuštenim ili prenamijenjenim objektima, a u dokumentima i literaturib na njih se referira kao na „logore.“¹⁷²

Savska banovina predstavljala je za izbjeglice samo kratkotrajnu tranzitnu stanicu na putu za Njemačku te su se tako izbjeglice na teritoriju banovine zadržale svega 4 mjeseca. Tek rijetki su se odlučili za ostanak na jugoslavenskom teritoriju ili za povratak u Austriju. Uprava policije u Zagrebu izvještava da se u gradu tijekom lipnja i srpnja prijavilo osam lica od kojih su šestorica zatražila putovnicu njemačkog konzulata te nedugo potom nastavili put za Njemačku. August Weiland i Josip Vereš dobili su dozvole boravka te se naselili u Zagrebu.¹⁷³ Banska uprava tražila je od sreskih načelstava mjesečne izvještaje o broju „austrijskih političkih emigranata“ prema kojima vidimo da je najviše izbjeglica bilo smješteno na području Varaždina, zatim Bjelovara te Slavonske Požege. Tako se u Varaždinu do 1. kolovoza nalazilo 516 osoba, u Bjelovaru 319 osoba, a u Slavonskoj Požegi 173 osobe. U narednim mjesecima, sve do studenog iste godine, broj izbjeglica se povećava jedino u Varaždinu pa se tako u rujnu na gradskom području nalazilo 983 osobe, u listopadu 1097 osoba, a u studenom se ukupna brojka popela do 1970 osoba.¹⁷⁴ Huzjan navodi kako su izbjeglice (u logoru u Varaždinu, op.a.) potjecale iz raznih socijalnih krugova pa se tako stupanj obrazovanja razlikovao te da se većinom radilo o pojedincima starosti između 18 i 50 godina.¹⁷⁵ Prema popisima koji se nalaze u fondu Odjeljka za državnu zaštitu vidimo da su te izbjegličke skupine sačinjavali većinom muškarci pa tako prema popisu iz studenog 1934. u Lipiku je bilo smješteno 200 muškaraca, 88 žena te 42 djece, u Bjelovaru je u istom mjesecu evidentirano 279 muškaraca i 38 žena, a u kroz Varaždin je u tom razdoblju prošlo 1970 izbjeglica, od kojih je evidentirano 119 žena i 127 djece, dok su sve ostalo bili muškarci.¹⁷⁶ Od zanimanja kojima su se bavili spominju se radnici (tvornički radnici), krojači, stolari, trgovci, kovači, mesari, lovci,

¹⁷⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34. Datum predmeta: 5. lipanj 1934.

¹⁷¹ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 577. Autor navodi kako su logori postojali u Varaždinu, Bjelovaru i u Slavonskoj Požegi.

¹⁷² Ibid. 577. Često bi najistaknutiji članovi izbjegličke skupine bili smješteni u nešto kvalitetnijem smještaju pa tako Huzjan navodi kako su u Varaždinu vođe skupina smješteni u gradske hotele Novak i Janje.

¹⁷³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34.

¹⁷⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34.

¹⁷⁵ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 578-579.

¹⁷⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34.

zemljoradnici, mehaničar, pekari te nekolicina privatnih činovnika, posjednika, učitelja te studenata. Naravno, popis zanimanja je raznolik, no većinu su sačinjavali kakvi obrtnici te mali privrednici.¹⁷⁷

Okretanje jugoslavenskog državnog vrha prema Njemačkoj i jaz u odnosima s Austrijom očitovao se na primjeru izbjeglica. Skrb za izbjeglice preuzela je *Središnja uprava za pomoć izbjeglicama* u Jugoslaviji čije je središte u prvim tjednima bilo u Mariboru, a zatim je s obzirom na priljev izbjeglica premješteno u Varaždin. Maribor je isprva bio isključivo mjesto gdje su se povezivale obavještajne veze između njemačkih i jugoslavenskih vlasti te austrijskih izbjeglica.¹⁷⁸ Jugoslavenske vlasti posebno su kontrolirale situaciju u Mariboru s obzirom na to da su od tamo, kroz cijelo razdoblje boravka austrijskih izbjeglica, isti održavali kontakte s njemačkim i austrijskim nacionalsocijalistima.¹⁷⁹ Iz Münchena je, preko „ureda za emigraciju nacionalsocijalističke partije“ stizala pomoć, a njemački konzulat u Zagrebu osiguravao je austrijskim izbjeglicama putovnice za odlazak u Njemačku temeljem činjenice da im se priznavao status punopravnih njemačkih građana.¹⁸⁰ Njemačka je slala financijsku i materijalnu pomoć pa je tako kod Varaždina osposobljena pista na koju bi slijetao avion iz Münchena. Izbjeglice su pomagala i razna njemačka udruženja u Jugoslaviji te bogatiji sunarodnjaci u zemlji.¹⁸¹ Gradska uprava, pogotovo ona u Varaždinu, sudjelovala je u zbrinjavanju pa je tako, osim ustupanja prostora za organiziranje smještaja, donirala građevinski materijal za obnovu istog.¹⁸²

Austrijske vlasti tražile su da jugoslavenske službe, u ovom slučaju banske vlasti, da obrate pažnju na veze koje izbjeglice održavaju sa stranačkom maticom u Münchenu. Prema informacijama koje su austrijske vlasti prenijele jugoslavenskom Ministarstvu inostranih poslova, na teritoriju Dravske banovine stanoviti Fridrih Mauer (ili Mailog) bio je posrednik između Münchenskih nacionalsocijalista i osoba na banskom teritoriju koje su organizirale daljnju nacionalsocijalističku akciju protiv Austrije te pomagale izbjeglice u Jugoslaviji. Austrijsko poslanstvo traži da se što prije spomenuta lica uhapsu te da se veze s Münchenom, a samim time i

¹⁷⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 18496/34

¹⁷⁸ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 577-578.

¹⁷⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28368/34.

¹⁸⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28368/34.

¹⁸¹ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 582.

¹⁸² Ibid. 578.

pomoć izbjeglicama, što prije prekinu.¹⁸³ Već sama pomoć izbjeglicama i smještanje istih su djelomična povreda ovih zahtjeva, no jugoslavenskim, odnosno banskim vlastima, nije bilo u cilju da se na državnom teritoriju odvija kakva akcija protiv Republike Austrije. Pokretanje nacionalsocijalističke akcije protiv potonje i to unutar jugoslavenskih granica, stvorila bi percepciju da istu akciju Jugoslavija podržava. Istodobno, takva akcija bi mogla pokrenuti talijanski napad na jugoslavenske posjede. Stoga su banske vlasti provele provjeru kroz srezove o spomenutim licima ili kakvim nacionalsocijalističkim akcijama, no ništa se nije utvrdilo. Čak i pokušaj Gustava Kahlena iz Münchena, dopisnika njemačkog lista „Völkischer Beobachter“, da stupi u kontakt s izbjeglicama u Varaždinu je spriječen od strane banskih vlasti.¹⁸⁴

Istovremeno, na unutrašnjem planu, jugoslavenskim vlastima nije bilo u cilju bilo kakvo poticanje nacionalsocijalističkog sentimenta. Pogotovo zato što kralju i vlastima nije bilo u cilju poticati takav populistički pokret koji bi mogao postati uzor nezadovoljnim skupinama u državi, a samim time i stvoriti mogućnost za rušenje vlasti.¹⁸⁵ Već je sam ustaški pokret bio dovoljno problematičan. Politička apatija Nijemaca na jugoslavenskom teritoriju, uvelike uzrokovana kraljevom diktaturom i zabranom isticanja nacionalnih obilježja počela se polako mijenjati prodorom nacističkih ideje početkom 1930-tih kroz mlade intelektualce školovane u Njemačkoj i Austriji. Pa tako pojavom „Obnovitelja“, odnosno tih mladih, dolazi do raskola u redovima njemačke manjine. Obnovitelji preuzimaju središnju njemačku kulturnu organizaciju od 1937. godine i njezini vođe sve više preuzimaju metode svojih njemačkih uzora.¹⁸⁶ Kombinacija okupljanja manjih njemačkih udruženja u okrilje Kulturbunda, utjecaja ustanova iz Reicha te propagande stvorilo je svijest o pripadnosti jugoslavenskih Nijemaca općem njemačkom nacionalnom korpusu.¹⁸⁷ U prvim godinama su jugoslavenske vlasti uspijevale ograničiti nacistički utjecaj unutar njemačke manjine, pogotovo uz pomoć Mladonjemačkog pokreta koji je djelovao u skladu s kursom unutrašnje vladine politike, no s jačanjem njemačkog utjecaja na jugoslavensku privredu i politiku situacija se mijenja u korist Obnovitelja.¹⁸⁸

¹⁸³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28368/34.

¹⁸⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28368/34.

¹⁸⁵ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 260.

¹⁸⁶ Vladimir Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj“, *Migracijske teme* 7, br. 3-4 (1991), 327.

¹⁸⁷ Ibid. 327.

¹⁸⁸ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941* (Beograd: INIS, 2005), 201.

U tom su se okruženju našle izbjeglice dolaskom u Jugoslaviju 1934. godine. Vlasti su kod domaćeg stanovništva kažnjavale izraze nacističkog sentimenta, primjerice pozdrav „Heil Hitler“ te se korištenje istog strogo novčano kažnjavalo. S druge strane, izbjeglicama su se takvi sentimente tolerirali.¹⁸⁹ Izbjeglice su tako često miješale nacističke sentimente i sentimente prema jugoslavenskom poretku pa bi tako istovremeno klicali kralju Aleksandru i Kraljevini Jugoslaviji uz povike „Heil Hitler.“¹⁹⁰ Prilikom prolaska izbjeglica kroz Zagreb, a na putu za Sušak, na glavnom željezničkom kolodvoru okupilo se nekoliko desetaka „studenata nacionalista“ koji su prve htjeli ispratiti. Iako su banske vlasti izdale upozorenje za moguće ekscese u obliku izražavanja nacističkih obilježja, studenti su izbjeglice samo pozdravljali „dizanjem ruke na Hitlerovski način.“ Istovremeno je vođa izbjeglica, stanoviti Konstantin Kammerhoffer, odao počast, uz vod od 100 izbjeglica, pred izloženim ostacima kralja Aleksandra uz „dizanje ruke na Hitlerovski način.“¹⁹¹ Nakon toga su izbjeglice nastavile svoj put prema Sušaku kako bi se ukrkali na parobrod za Njemačku. Slična situacija ponavlja se i na Sušaku gdje izbjeglice pozdravljaju okupljeni jugoslavenski narod sa „Heil Hitler,“ „Živela Jugoslavija,“ i „Živio kralj Petar“ dok je domaće građanstvo odvrćalo samo sa „Živjela Jugoslavija“ i „Živio kralj Petar.“¹⁹²

Kako će već rečeno, većina izbjeglica u Jugoslaviji boravila je samo tranzitno na putu prema Njemačkoj. Već u studenome izbjeglice predaju pismene molbe gradskim predstojništvima da im se dopusti odlazak u Njemačku. Odobrenje je stiglo vrlo brzo, no vlasti su zadržale pravo zadržavanja svog vojnog materijala i opreme koje su izbjeglice donijele sa sobom. Također, odlazak je uvjetovan izravnim putovanjem u Njemačku kako se osobe ne bi na austrijskom graničnom prijelazu susretale s rodbinom i prijateljima.¹⁹³ Iz Varaždina, ali iz Bjelovara i Slavonske Požege, izbjeglice su krenule vlakom preko Zagreba do Sušaka gdje su ih 28. studenog 1934. čekala dva broda, *Der Deutsche* i *Sierra Cordoba* kojima su prevezeni u Njemačku.¹⁹⁴ Prema izvještajima izbjeglice su velikodušno zahvalile „domaćinima“ dok potonji donose samo pozitivne dojmove o prvima. Tako u izvještaju o odlasku iz Varaždina stoji uvjerenje kako masa, koja je u velikom broju došla ispratiti izbjeglice, nije previše sretna zbog odlaska istih. Prilikom

¹⁸⁹ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 579.

¹⁹⁰ Ibid. 580.

¹⁹¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 30867/34.

¹⁹² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 27291/34.

¹⁹³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 243, br. 27291/34.

¹⁹⁴ Huzjan, „Hitlerovci u Varaždinu“, 584.

boravka nije bilo većih izgređa, te je lokalno stanovništvo, odnosno trgovci i zanatlije, profitiralo zbog istih. Naime, izvještaj donosi iznos od oko 5 milijuna dinara koje su izbjeglice potrošile prilikom svog četveromjesečnog boravka. Izvjestitelj kaže kako su „novaca uvijek imali dosta i nisu štedili.“ Dio izbjeglica je također izrazio nezadovoljstvo odlaskom jer kako kažu „računaju da im tamo (u Njemačkoj op.a.) neće biti ugodno kao u Varaždinu „jer će morati raditi, možda i najgrublje poslove i izdržavati strogu disciplinu koju još nisu navikli.“¹⁹⁵

Skoro nezatnom broju izbjeglica dopušten je ostanak u državi i to zbog toga što su imali rodbinu i prijatelje koji bi za njih skrbili. Alois Purger moli banske vlasti da mu se dopusti boravak u Dovju, u Dravskoj banovini, gdje bi se zbog zdravstvenih razloga preselio k obitelji.¹⁹⁶ Alfred Polzl moli dopuštenje za boravak u Gornjoj Radgoni gdje živi njegov poznanik, trgovac, Franc Korošec. Svojim potpisima obojica jamče da će drugi izdržavati prvoga te da isti neće pasti na teret državi.¹⁹⁷ Posebnu skupinu, a kojoj je dopušten ostanak u zemlji, čine dvoposjednici. Oni posjeduju, odnosno posjedovali su, imanja i posjede u Austriji, ali i u Jugoslaviji. Kako su im prva, zbog političkih uvjerenja, oduzeta, mole banske vlasti da se trajno nasele na svojim jugoslavenskim posjedima. Vlasti, tim molbama udovoljavaju, no pod uvjetom da se posjednike stalno kontrolira.¹⁹⁸

Schuschnigg je u srpnju 1936. potpisao sporazum s njemačkom vladom u kojemu se potonja obavezala poštovati suverenost Austrije te unutrašnjopolitički razvoj priznati kao unutrašnje pitanje svake države. Austrija je prema sporazumu priznala Austriju kao njemačku državu te amnestirati zarobljene nacionalsocijaliste i primiti ih u vladu.¹⁹⁹ Kako bi dokazao austrijsku neovisnost, kancelar je planirao održati plebiscit 13. ožujka 1938. godine. No, dan prije njemačke su trupe umarširale na austrijski teritorij te je Schuschnigg bio prisiljen pristati na sporazum s Hitlerom. Potonji nije htio riskirati s plebiscitom jer su nacionalsocijalisti u državi bili manjina i ishod bi vjerojatno značio nezavisnost Austrije, a koju si nije htio dopustiti. Arthur Seyss-Inquart postavljen je na mjesto kancelara, a nakon provedbe Anschlusa postaje upravitelj

¹⁹⁵ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 231, br. 27291/34.

¹⁹⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28189/34.

¹⁹⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 244, br. 28190/34.

¹⁹⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 263, br. 48448/34.

¹⁹⁹ Zöllner i Schüssel, *Povijest Austrije*, 303.

„Istočne marke“ do 1939. godine. Austrija gubi svoje nacionalno ime te postaje „Istočna marka,“ „Carsko okružje“ te na kraju „Alpsko-Dunavski kraj.“²⁰⁰

Austrija i Hrvatska povezane su stoljetnim vezama. Nakon Prvog svjetskog rata i raspada Austro-ugarske te veze pucaju te nastaju dvije države: Republika Austrija, te Hrvatska koja ulazi u sastav Države SHS, odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije. U mislima kralja Aleksandra Anschluss je predstavljao opasnost jer bi takvo njemačko širenje ugrozilo saveznicu Čehoslovačku, a takva proširena njemačka ozbiljno bi uzdrmala jugoslavenski politički i privredni položaj. No, čim je Italija otvoreno stala u zaštitu Austrije od Njemačke, jugoslavenski kurs se mijenja. Talijani su ionako pretendirali na dijelove jugoslavenskog teritorija, a u suradnji s Austrijom, Kraljevina Jugoslavija našla bi se u opasnom okruženju. Stoga je jugoslavenska vlada počela na njemačke pretenzije u Austriji gledati kao na „manje zlo od dva.“²⁰¹ Između ostalog, Arnold Suppan govori kako je u jugoslavenskim vladajućim krugovima ideja restauracije Habsburške Monarhije bila utoliko strašnija jer je postojala mogućnost da „katolički Hrvati i Slovenci promijene svoje držanje prema južnoslavenskoj državi.“²⁰² Ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar Marković stupio je u kontakt s Hermanom Göringom vezanim uz pitanje Austrije, ali i talijanskog utjecaja na tom području. Göring ga je uvjerio kako je Mussolini prihvatio njemačke pretenzije u Austriji te kako je Anschluss s njegove strane već riješena stvar. Prilikom Stojadinovićeve posjeta Hitleru u siječnju 1938., jugoslavenski premijer izjavio je kako za njega ne postoje prepreke za Anschluss te da na to gleda kao na unutrašnje pitanje neke države u koje se ne treba miješati. Osim toga, Hitler je Stojadinovića uvjeravao kako njemačka nema interese za restauracijom Habsburgovaca jer bi to ugrozilo konstelaciju snaga u srednjoj Europi i na Balkanu te da mu kao saveznik treba cjelovita i čvrsta Jugoslavija.²⁰³

²⁰⁰ Ibid. 303-306.

²⁰¹ Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 136.

²⁰² Suppan, „Jugoslavija i Austrija od 1918. do 1938.“, 7.

²⁰³ Bogdan Krizman, „Jugoslavija i Austrija 1918.-1938.“, *Časopis za suvremenu povijest* 9, br. 1 (1977), 21-22.

6. Eskalacija progona – izbjeglice do Travanjskog rata

Tijekom 1938. godine dolazi do promjene u konstelaciji snaga u Europi. Hitler, nakon što je uvidio da ne postaje zapreke za širenje Europom, pod njemački utjecaja uspijeva staviti gotovo pola kontinenta. Osvaja Austriju, Čehoslovačku, Poljsku te zemlje Zapadne Europe. Izbjeglički val prema Savskoj banovini pojačava se nakon ožujka 1938. godine kada Njemačka Anshlussom inkorporira Austriju u teritorij Reicha. Osim što se profil izbjeglica iz Austrije mijenja, na scenu stupaju i izbjegličke skupine iz Čehoslovačke te posebno Poljske. Za Kraljevinu Jugoslaviju, posebno za banske vlasti, ti zbjegovi predstavljaju poseban izazov jer sada država konačno mora odlučiti u kojem smjeru će se politika prema izbjeglicama razvijati: u smjeru održavanja neutralnosti i samim time prihvata svih izbjeglica ili će se razvijati u skladu s vanjskopolitičkim faktorima pa odnos prema izbjeglicama oblikovati u skladu veza s vanjskopolitičkim partnerima i to na štetu izbjeglica.

Uoči Anshlusa, Stojadinović je u razgovoru s američkim ambasadorom Arthurom Blissom Laneom poručio kako se nema namjeru petljati u odnose Njemačke s Austrijom te da ako Nijemci žele pripojiti Austriju „po načelu samoodređenja, Jugoslavija na to neće imati prigovora.“ Oni koji bi tu situaciju trebali riješiti su Francuska i Velika Britanija, a nije na Kraljevini Jugoslaviji da određuje odnose sila u Europi. No, u tjednima nakon Anshlusa naredila je pograničnim vlastima da surađuje s njemačkim snagama koje su bile raspoređene duž granice s Austrijom. Zauzvrat, Stojadinović je osjećao da od Hitlera može tražiti ustupak po pitanju nepovredivosti jugoslavenske granice s Austrijom. Hitlerov odgovor na to je bio da je svoje ciljeve zadovoljio te da Jugoslavija ostaje sigurna.²⁰⁴

Hitlerovi apetiti tu nisu stali. Na redu su biti Sudeti i posljedično Čehoslovačka. Mala Antanta bila je savezništvo osnovao (nakon Prvog svjetskog rata i potpisivanja mirovnih ugovora, op.a.) upravo zbog obrane od mađarskih revizionističkih pretenzija te su tako saveznice, prema ugovorima, dužne braniti jedna drugu u slučaju mađarskog napada. U slučaju njemačkog napada, saveznice su imale pravo ostati izvan sukoba.²⁰⁵ U slučaju njemačkog napada na Čehoslovačku, Jugoslavija je odabrala taj put. Stojadinović je na sastanku s Cianom u lipnju 1938. izrazio mišljenje kako Jugoslavija nema namjeru upletati se u taj sukob i samim time izazvati rat zbog

²⁰⁴ Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 138.

²⁰⁵ Ibid. 138.

„umjetne Čehoslovačke tvorevine“ te k tome izazvati dodatno neprijateljstvo Francuske. Jedina briga koja ga je u tom trenutku morila jest da se Mađarska prva ne uključi u osvajanje Čehoslovačke kako Kraljevina Jugoslavija ne bi morala postupiti prema sporazumu i uključiti se u sukob na strani iste.²⁰⁶ Hitlerova politika je u Münchenu trijumfirala, a Zapad je u potpunosti ustuknuo. Za kneza Pavla je takvo ponašanje Zapada nagnalo na razmišljanje kako se ne može osloniti na Veliku Britaniju jer mu ona u slučaju njemačke ofenzive ne može pomoći, ipak je tako lako prepustila Čehoslovačku. Pitanje plebiscita oko rješavanje situacije u Sudetima te podržavanje istog, za Jugoslaviju bi značilo da podržava takve oblike izjašnjavanja. U Kraljevini u kojoj konstantno vladaju politički nemiri i hrvatsko pitanje predstavlja najveću zapreku stabilnosti države kao takve, ideja plebiscita bi otvorila Pandorinu kutiju zahtjeva za odvajanjem od Beograda.²⁰⁷

Na prijelazu iz 1938. na 1939. godinu u jugoslavenskoj politici hrvatsko se pitanje počelo sve više komplicirati, a izbori održani krajem 1938. godine pokazali su koliki utjecaj imaju Maček i HSS te da ako ubrzo ne dođe do sporazuma s opozicijom, Kraljevina Jugoslavija će se naći u ozbiljnoj krizi te samim time još podložnija vanjskopolitičkim utjecajima. Milan Stojadinović pokazivao je sve više interesa za izgradnju kulta vođe po uzoru na fašistički i nacistički pandan te vođenje vanjske politike približavanja silama Osovine pa su tako unutrašnjopolitički problemi pali u drugi plan. Knez Pavle je shvatio da je vrijeme da ga ukloni s pozicije te je mandat za sastavljanje nove vlade povjerio Dragiši Cvetkoviću.²⁰⁸ S obzirom na to da je prethodni predsjednik vlade učvrstio veze s Italijom i Njemačkom, nova vlada je morala dokazati da će nastaviti s radom u istom tonu. Stoga je za novog ministra vanjskih poslova imenovan Aleksandar Cincar Marković, koji je prethodno obnašao dužnost ambasadora u Berlinu.²⁰⁹ Potonji je u proljeće 1939. uvjeravao njemačko vodstvo da Jugoslavija nastavlja suradnju s vladama u Berlin i Rimu te da neće sudjelovati u kakvim akcijama protiv Njemačke. Ribbentropa su ti razgovori poprilično usrećili te je zaključio da je svima, a to uključuje i Italiju, u interesu da u slučaju sukoba Kraljevina Jugoslavija ostane i dalje neutralna. Naravno, ekonomska pomoć se i dalje podrazumijevala.²¹⁰

²⁰⁶ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 99.

²⁰⁷ Hopter, *Jugoslavija u krizi*, 138-139.

²⁰⁸ Goldstein, *Hrvatska*, 188.

²⁰⁹ Hopter, *Jugoslavija u krizi*, 153.

²¹⁰ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 105. Hoptner spominje da Kraljevina Jugoslavija ipak nije bila u potpunosti na putu neutralnosti. Naime, u svibnju 1939. vlada je velik dio jugoslavenskih zlatnih rezervi poslala u

Jugoslavija je htjela dodatno ojačati svoj neutralni status povezivanjem s balkanskim zemljama, Bugarskom, Mađarskom i Rumunjskom. Na ovo savezništvo htjele su utjecati Italija, koja je htjela mir na Balkanu pod njihovim pokroviteljstvom, ali i Foreign Office koji je u ovakvom odnosu snaga vidio kordon protiv prodora utjecaja SSSR-a te jačeg utjecaja Njemačke na spomenute države. Sukobi oko teritorijalnih sporova između Jugoslavije, Bugarske, Rumunjske i Mađarske, a koji su biti razriješeni kao uvod u potpisivanje zajedničkog sporazuma i stupanja na zajedničku neutralnu poziciju, nisu razriješeni. Istovremeno je Jugoslavija smatrala da bi uplitanjem nekog od blokova, odnosno ili Italije ili Velike Britanije, u taj sporazum značilo otklon od politike neutralnosti i samim time zemlje dovela u neželjenu poziciju prema velesilama. Problemi i strahovi su se pokazali kao velika prepreka za zajednički istup stoga je ideja vrlo brzo napuštena.²¹¹ No, takve tendencije, uz probritanske stavove kneza Pavla te protivljenje istog za javni istup u pronjemačkom tonu te odbijanje istoga da povuče Jugoslaviju iz Lige naroda dali su Hitleru naslutiti da Kraljevina i dalje igra „dvostruku igru“ te je vjerovao da će u slučaju ratnog sukoba i u slučaju da Zapadne sile prevagnu, Jugoslavija prijeći u njihov tabor te se u svakom smislu okrenuti protiv sila Osovine.²¹²

Kraljevina Jugoslavija je već idući dan po napadu Njemačke na Poljsku objavila svoju neutralnost. Takva pozicija je odgovarala i Njemačkoj, koja nije imala namjeru ratovati na ovom području, ali i Foreign Officeu koji je u neutralnosti Jugoslavije vidio put za pozicioniranje protiv Njemačke.²¹³ No, kako je službeno rat u Europi započeo, jugoslavenska vlada je osjećala da se država nalazi u sve težem položaju, pogotovo zbog talijanskih prijetnji za invazijom te da joj trebaju novi saveznici. Stoga su knez Pavle i vlada napustili tradicionalne antisovjetske pozicije te se obratili sovjetima za suradnju. U pristupanju sovjetskom vrhu vodili su se s mišlju da je i njima potreban mir na Balkanu te da će u tom slučaju ipak moći zaštititi Jugoslaviju od njemačkih i talijanskih pretenzija. Sovjeti su prihvatili poziv na dijalog te je u proljeće 1940. godine uspostavljen trgovinski sporazum između dviju zemalja, a u ljeto iste godine razmijenjeni su diplomatski predstavnici.²¹⁴

Veliku Britaniju. Razlog tome, prema objašnjenju autora, jest da je na taj način Jugoslavija ipak polagala određene nade u pomoć Velike Britanije. Hoptner, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 172.

²¹¹ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 109.

²¹² Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 179.

²¹³ Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 109.

²¹⁴ Ibid. 112.

Takav razvoj situacije koincidirao je sa njemačkim osvajanjem zemalja Zapadne Europe te talijanske objave rata Francuskoj i Velikoj Britaniji. Kako se Kraljevina Jugoslavija našla u neposrednom ratnom okruženju, postojala je opasnost da se umiješa SSSR kako bi održao mir.²¹⁵ Talijanski neslavni napad na Grčku prijetio je ugrozom odnosa snaga na tom teritoriju te Hitleru nije odgovaralo ratovanje u tom dijelu Europe i mogući utjecaj Zapada. Stoga, trebalo je što prije privući Jugoslaviju u Trojni pakt. Nijemci su nastojali privući laskanjima jugoslavenskoj vladi te garancijama za nedodirljivosti jugoslavenskih granica i obećanja za pristup Egejskom moru, odnosno Solunu.²¹⁶ Knez Pavle i vlada odolijevali su pritisku sve do ožujka 1941. godine. Naime, osim što su Nijemci kao sredstvo pritiska na koristili obustavu oružja Jugoslaviji, poslali su njemačke trupe u Rumunjsku te preko Bugarske trupe za borbe u Grčkoj. Najpogodniji putevi kojima bi njemačke trupe mogle prolaziti na svom putu prema Grčkoj prolazili su jugoslavenskim teritorijem te bi invazija bila jedino rješenje ako jugoslavenska vlada ne bi prepustila slobodu prolaza. Hitleru rat nije bio u cilju.²¹⁷ U međuvremenu su susjedne Mađarska, Rumunjska i Slovačka pristupile Trojnom paktu, a Velika Britanija je istovremeno jedva odbijala napade na Otoku te nije bila u mogućnosti intervenirati na Balkanu u slučaju rata. Tako se Kraljevina Jugoslavija našla u okruženju i krajem ožujka 1941. godine pristupa Trojnom paktu. Njemačka se prema Jugoslaviji, tajnim odredbama, obavezala da će poštivati njezinu neutralnost, da neće slati vojne snage preko jugoslavenskog teritorija, da neće tražiti ratnu pomoć te da će voditi računa o rješenju pitanja Soluna u jugoslavensku koristi kada za to dođe vrijeme.²¹⁸

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu rezultiralo je pučem generala Dušana Simovića te probritanskih oficira i rušenjem tadašnje vlade. Iako je vodstvo SAD-a i Velike Britanije pozdravilo takav razvoj situacije, problem je nastao u tome što tako mala skupina se nije mogla samostalno oduprijeti njemačkom napadu, a pomoć Britanaca nikako nije stizala. Hitleru je puč dao povoda da u potpunosti „razori Jugoslaviju“ te je naredio invaziju. U plan su bile uključene i talijanska, bugarska i mađarska vlada jer je Hitler vjerovao da će se iste rado odazvati s obzirom na to da su već desetljećima pretendirale na dijelove jugoslavenskog teritorija.²¹⁹ Travanjski rat započeo je 6. travnja 1941. godine, a Nezavisna Država Hrvatska proglašena je po ulasku

²¹⁵ Ibid. 113.

²¹⁶ Ibid. 114.

²¹⁷ Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 209-210.

²¹⁸ Goldstein, *Hrvatska*, 128.

²¹⁹ Ibid. 206-207.

njemačkih snaga u Zagreb svega četiri dana kasnije. Iako je intencija priključivanja Kraljevine Jugoslavije bila da se na tom „mekom truhu“ Balkana i Istočne Europe očuva mir, postignuto je upravo suprotno.

6.1. Izbjegllice iz Njemačke

Vidjeli smo kako je opozicija novom poretku ugušena je već u prvim godinama nacističke vladavine. Nakon preuzimanja političke sfere, nacistička oštrica okrenula se prema čišćenju društva od nepoželjnih elemenata, odnosno „asocijalnih“. Timothy Snyder spomenuti proces naziva „klasnim terorom“ zbog toga što je politički vrh odredio koje su društvene skupine nepoželjne ne ulazeći u njihovu rasnu pripadnost. Novu fazu terora naziva „nacionalnim terorom“ zbog toga što u Njemačkoj, a posljedično i u pripojenim područjima, u prvi plan dolazi diskriminacija i uništenje zajednice na rasnoj, odnosno nacionalnoj, osnovi.²²⁰

Fizičko uništenje židovske zajednice prethodio je niz administrativnih poteza bez kojih ono ne bi nikada ne bi bilo izvedeno na takav sistematski način. Raul Hilberg govori o uništenju kao o procesu koji obuhvaća dva aspekta: protjerivanje, odnosno emigraciju (1933.-1940.) i konačno uništenje (1941.-1945.). Važno je za naglasiti kako oni neodvojivi te međusobno isprepleteni te kako bez mjera koje su za cilj imale poticanje emigracije, ne bi bilo moguće provesti konačno uništenje na toj razini organiziranosti.²²¹ Dok su prve mjere, kao što smo vidjeli, imale za zadaću definirati neprijatelja te ga kroz ograničenja u privatnom i poslovnom životu natjerati da napusti svoj dom, s teritorijalnim širenjem Reicha pod nadležnost istog potpalo je milijunsko stanovništvo, prethodno nezadojeno nacističkim idejama i zakonima.

Pripojenje Austrije u ožujku 1938. uzrokovalo je novi drastičan val izbjeglica s područja Trećeg Reicha. Oba izbjeglička vala pokrenulo je nasilje i opasnosti u kojima su se našli protivnici režima. No, razlika između potonjeg i izbjegličkog vala iz 1933. godine jest u „profilu izbjeglica“. Dok prvi val karakterizira bijeg velikog broja političkih izbjeglica koji su se našli u neposrednoj opasnosti, židovsko stanovništvo još je gajilo nade da će nacistička opasnost brzo nestati, pogotovo u prvim godinama. Pripadnici austrijske opozicije nacizmu 1938. bili su prisiljeni napustiti granice Reicha kako bi spasili živu glavu, no oni su bili u manjini u odnosu na broj židovskih izbjeglica

²²⁰ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010.), 121-123.

²²¹ Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 1985), 54.

na koje je sada nasilje izravno usmjereno.²²² Mjere koje su trebale natjerati Židove na emigraciju polučile su relativno konkretne rezultate na području Njemačke, no s pripojenjem Austrije u ožujku 1938. pod nadležnost Reicha dolazi skoro 195 000 Židova. Pripajanjem Sudeta pola godine kasnije pod njemački utjecaj dolaze tisuće Židova. Ne smijemo zaboraviti kako je među desecima tisuća emigranata iz Njemačke većinom bilo mlado i radno sposobno stanovništvo, ono koje je imalo resurse i kapacitete da se skrasi u novoj domovini. Za mnoge ljude, pogotovo one starije životne dobi i onih koji su svoj životni vijek proveli u ruralnim područjima, sama migracija sa sela u grad predstavljala je kulturološki i egzistencijalni šok. Stoga veliki postotak spomenutih nije imao mogućnosti i resurse da se odvaže za emigraciju izvan njemačkih granica.²²³ Stoga je „židovski problem“ zahtijevao novi pristup.

Prema popisu „inostranaca i izbjeglica“ iz siječnja 1938. godine na teritoriju Savske banovine, početkom te iste godine, evidentirane su 434 osobe deklarirane kao njemački državljani. U taj podatak nisu uključeni njemački Židovi, a kojih je u danom trenutku upisano 201. Potonji se u vode pod zasebnom „njemački izbjeglice – Jevreji“ kategorijom.²²⁴ Prema podacima možemo vidjeti kako su u danom trenutku izbjeglice boravile u mjestima preko kojih su mogli lakše ostvariti tranzit ili se pripremati za put u Palestinu, odnosno u Zagrebu, gdje je boravila najveća koncentracija židovskih izbjeglica, Podravskoj Slatini te u Donjem Miholjcu.²²⁵ Pretpostavka je da su evidentirani samo oni prijavljeni stranci. Ta nas brojka ne bi trebala začuditi s obzirom na to da se, nakon prvog vala 1933. godine, izbjeglički val prema Kraljevini Jugoslaviji usporio, a mogućnosti za dobivanje tranzitnih viza za treće zemlje bile su otvorenije.²²⁶

U vremenu o kojem govorimo, dakle od 1938. do početka 1941. godine u nacističkim umovima još uvijek nije sazrijela ideja o totalnom fizičkom uništenju Židova. „Čišćenje“ Njemačkog Reicha od židovskog naroda podrazumijevalo je emigraciju i preseljenje. Postojeće antisemitske mjere u privredi i socijalnoj sferi su drastično postrožene, a sve kako bi se preostalo židovsko stanovništvo natjeralo na odlazak iz zemlje. U prvoj polovici godine ubrzan je proces prijenosa židovskih

²²² Caestecker, „How the Refugee Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation,” 51.

²²³ Burleigh, *Treći Reich*, 407-408.

²²⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 533, br. 173/38.

²²⁵ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 533, br. 173/38.

²²⁶ Ženi Lebl, „Tragedija transporta Kladovo-Šabac. Odbor za pomoć emigrantima,” u *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002), 102.; Goldstein, „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom,” 28.

poduzeća u njemačke ruke i micanje židovskih radnika, pogotovo upravitelja poduzeća, iz njemačkih firmi. Pritisak na arizaciju poduzeća vršen je na način da su cijene i uvjeti prodaje za židovsku stranu bili sve nepovoljniji kako je vrijeme odmicalo.²²⁷ Židovskim pravnicima i liječnicima oduzete su licence te su udaljeni iz službe. Ograničeni su na pružanje usluga jedino ostalim Židovima, no situacija je i tu bila otežana s obzirom na to da su njemački zakupnici prostora u kojima bi se spomenute djelatnosti obavljale dobili zakonsko pravo prekinuti ugovor o najmu u bilo kojem trenutku. Isto je vrijedilo i za najam stanova.²²⁸ Obnova ruševina židovskih svetišta i nekretnina koje su nagrdile vizure njemačkih i austrijskih gradova nakon brutalnog pogroma i nasilja u *Kristalnoj noći* u studenom 1938. prenesena je na već tada značajno osiromašenu njemačku židovsku zajednicu. Država je preuzela naknade za štetu koju su pretrpjeli Židovi, dok su potonji morali isplatiti naknadu za ubojstvo njemačkog konzula Ernsta von Ratha.²²⁹ Stotine Židova je ubijeno tijekom tih nasilnih izživljavanja, a tisuće su uhićene i odvedene u logore. Niti sam odlazak iz zemlje nije bio lišen problema. Oni koji su htjeli napustiti zemlju morali su iza sebe ostaviti većinu imovine te uzeti sa sobom tek neznatni iznos novaca i osobnih predmeta. Vlasti su na taj način ograničavale izvoz strane valute te materijalno vrijednih predmeta.²³⁰ Osim toga, prelazak granice je Židovima utoliko otežan jer su prema zakonu morali sa sobom nositi označene putovnice.²³¹ One koji nisu mogli namaknuti sumu za napuštanje zemlje, država je prisilila na javne radove za koje bi bili plaćeni, ali sa sumom nedovoljnom za životni minimum.²³²

Do ljeta 1938. godine činilo se kako se odnos europskih zemalja prema izbjeglicama mijenja. Počeli su se javljati tihi glasovi koji su tvrdili kako se integracija izbjeglica, doduše ograničena, ne mora kositi s nacionalnim interesima te su neke zemlje, poput Francuske, ilegalnim imigrantima dopustile boravak u državi. Važno je za naglasiti kako su sve države pružatelji azila i dalje zadržavale pravo odlučivanja u kojoj mjeri će prihvaćati nove izbjeglice te su u pravilu nastojale odvratiti nove izbjeglice od trajnog naseljavanja na vlastitom teritoriju. Pozitivne pomake, po

²²⁷ Hilberg, *The destruction of the European Jews*, 94-95.

²²⁸ Ibid. 126.

²²⁹ Burleigh, *Treći Reich*, 426-427.

²³⁰ Hilberg, *The destruction of the European Jews*, 139-140.

²³¹ Ibid. 175.

²³² Burleigh, *Treći Reich*, 431.

pitanju integracije u novo društvo, su u pravilu osjećali tek tražitelji azila iz 1933. godine, dok se novim pridošlicama omogućavao boravak u razdoblju u kojem su se mogli pripremiti za tranzit.²³³

Dok je Njemačka svim sredstvima pokušavala židovsko stanovništvo prebaciti preko granice, europske zemlje, pogotovo one susjedne, su pokušale ograničiti protok izbjeglica preko svojih granica. Kako je izbjeglički val poprimao sve ozbiljnije razmjere i počeo predstavljati ugrozu za nacionalnu sigurnost zemalja prihvata, u srpnju 1938. godine na poticaj predsjednika Franklina D. Roosevelta u Evianu je održana konferencija na kojoj se trebalo raspravljati o statusu izbjeglica i konkretnim rješenjima izbjegličke krize. Iako se na konferenciji trebalo govoriti o spektru tema vezanih za izbjegličku situaciju, razgovori su se sveli na rasprave oko ulaznih kvota u zemlje prihvata i potencijalnog olakšavanja izlaska izbjeglica iz Njemačkog Reicha.²³⁴ Konferencija u konačnici nije donijela pozitivna rješenja s obzirom na to da učesnice, iako svjesne opasnosti koju je nacistički režim predstavljao, nisu bile spremne povećati ulazne kvote. Pravdale su tu odluku ekonomskim razlozima jer je postojala realna mogućnost da ionako osiromašeni Židovi postanu državni teret.²³⁵

Kraljevina Jugoslavija, a samim time i vlasti Savske banovine, nije sudjelovala na Evianskoj konferenciji, niti je sudjelovala u protokolima i konvencijama koje su uređivale status izbjeglica na internacionalnoj razini. No, određene poveznice u odnosu prema izbjeglicama su se javile. Izbjeglice su na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, odnosno Savske banovine, uživale određeni stupanj zaštite i mogućnost boravka. No, kako su vlasti nastojale da strani Židovi napuste jugoslavenski teritorij, taj je boravak bio ograničen na ono vrijeme koje je bilo potrebno da se organizira tranzit prema trećoj zemlji.²³⁶ Tako je Norbertu Schneidu, austrijskom Židovu koji je doputovao s vizom izdanom u Beču, odobren boravak na 30 dana kako bi mogao pripremiti put u

²³³ Dok su europske zemlje nastojale smanjiti broj židovskih izbjeglica koje primaju, odnosno omogućiti im eventualno tranzit prema trećim zemljama, političke izbjeglice su uživale puno veća prava i mogućnosti za traženje azila. Caestecker, „How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation,” 50-53.

²³⁴ Lebl, „Tragedija transporta Kladovo-Šabac. Odbor za pomoć emigrantima,” 107.

²³⁵ Heim, „The Attitude of the US and Europe to the Jewish Refugees from the Nazi Germany,” 59-60. Izvjestan broj izbjeglica primile su Latinoameričke zemlje poput Kolumbije, Ekvadora, Brazila i Paragvaja. Altruizam nije previše igrao ulogu u toj odluci, jer osim što su se mogle na taj način približiti velikim saveznicima poput SAD-a, vlasti su mogle profitirati od imovine koju bi izbjeglice donijele sa sobom. Caestecker, „How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation,” 54.

²³⁶ U ovom slučaju se misli na Konvenciju iz 1933. i Konvenciju Lige naroda o pravnom položaju civilnih izbjeglica. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 96.

Kinu. Sama dozvola boravka izdana mu je temeljem toga što je priložio putnu kartu za Šangaj te ulaznu vizu za Kinu.²³⁷

Kako je postalo izgledno da će s pripajanjem Austrije Hitlerovoj Njemačkoj uzrokovali novi izbjeglički val, točnije zbjeg Židova sa spomenutih teritorija, Ministarstvo unutrašnjih poslova odgovorilo je uvođenjem obaveznih viza za stanovnike tih zemalja.²³⁸ Tom se odlukom nastojao usporiti priljev brojnih izbjeglica čiji bi prihvat za sobom nosio niz problema. Osim toga, održavanje prijateljskih odnosa s Njemačkom, što je u ovom slučaju značilo ograničavanje pomoći židovskim izbjeglicama, u danom trenutku značilo je barem trenutačnu sigurnost za jugoslavenske granice.²³⁹ U nastavku teksta referirati ćemo se na njemačke i austrijske Židove kao na jednu skupinu. Austrija kao nezavisni entitet više nije postojala, a na austrijsko židovsko stanovništvo prelele su se njemačke antisemitske mjere. Po pitanju marginalizacije i dehumanizacije te su dvije skupine postale jedan entitet te su tako proživljavala ista iskustva na svom izbjegličkom putu. Zahtjevi za vize slani su Ministarstvu preko jugoslavenskih konzularnih predstavništva, a domicilnu zemlju su pojedinci mogli napustiti tek po primitku pozitivnog odgovora. Banske vlasti su u ovom slučaju imale tek savjetodavnu ulogu.²⁴⁰ Luisa Erika Joachinstal doputovala je temeljem potvrde policijske uprave u Dresdenu o liječenju na Jadranu te s doznakom od 400 RM koje je trebala iskoristiti isključivo za tu svrhu. Za banske vlasti svrha putovanja nije bila valjana, a i činjenica da djevojka nije posjedovala jugoslavensku vizu rezultirali su odbijenicom i prebacivanjem preko granice u Mađarsku.²⁴¹

Na razini konzularnih predstavništva došlo je do nekolicine problema. Prvo su dezinformacije, odnosno nedostatak potpunih informacija. Fritz Kohn, njemački Židov, i Paula Kettner, njemačka Židovka, oboje s putovnicama izdanim od strane njemačkih vlasti, propušteni su preko

²³⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41041/38.; Reich Hugo i supruga mu također dobivaju vizu u trajanju od 30 dana na temelju predočenja ulazne vize za Kinu. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41266/38. Vidi još HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 644, br. 36618/39.

²³⁸ Obavezne vize su uvedene i za rumunjske Židove. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 547, br. 8217/38. Detaljnije vidi u HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 548, br. 82329/38.

²³⁹ Milan Ristović, „Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938-1941. godine,“ u *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002), 170-171.

²⁴⁰ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 53.

²⁴¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 571, br. 30200/38.; Vidi još HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 565, br. 26555/38.; Marion Schenner, katolkinja iz Njemačke, traži dozvolu boravka u trajanju od nekoliko mjeseci kako bi se mogla ukrcati na parobrod za Indiju. Iako je priložila putnu kartu te garancije poznanika za uzdržavanje, vlasti su se usprotivile pozitivnom rješenju. No, dopustili su boravak dok se ne ukrci na parobrod. Ako to ne bi učinila u zadanom roku, trebala je biti deportirana. HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 5, br. 4762/39.

jugoslavenske granice bez da su imali vize. Potonja je ulazak pravdala informacijama koje je dobila u jugoslavenskom poslanstvu u Pragu, odakle je putovala, te da joj je rečeno kako joj za ulazak u zemlju nisu potrebne posebne dozvole. Oboje su državu doputovali kao turisti i posjedovali su povratne karte.²⁴² Važnost povratne karte jest ležala u tome da su vlasti bile sklonije odobravati vize onima koji su mogli dokazati priložiti povratnu kartu, odnosno vizu, svoje matične zemlje.²⁴³ Fritzu Kohnu i Pauli Kettner dopušten je boravak u Zagrebu, no ovaj slučaj je zabrinuo policijske vlasti jer je ukazao na činjenicu da pogranične vlasti propuštaju strance preko granice bez obaveznih dokumenata i provjera. U dopisu je ta zabrinutost argumentirana zabrinutošću za ugled zemlje i postupanje prema turistima.²⁴⁴ No takav propust, a prema riječima dopisnika bili su česti, mogao je rezultirati pojačanim dolaskom izbjeglica, što se pod svaku cijenu htjelo izbjeći. Drugi problem s kojim su se vlasti susrele bila je identifikacija samih Židova. Iako su od rujna 1938. židovske putovnice s područja Trećeg Reicha bile obilježavane s grimiznim „J“, konzularna predstavništva su imala obavezu, prilikom predaje zahtjeva za vizu, istražiti rasnu pripadnost pojedinca. Jugoslavenske vlasti su se pri raspoznavanju rasne pripadnosti putnika vodile pretpostavkom da se Židovom smatraju one osobe „koje se prema zakonima svoje zemlje smatraju Židovima.“²⁴⁵ Prema tom „ključu“ su izdane i dozvole za ulazak u Kraljevinu Jugoslaviju. Odnosno, podrazumijevalo se da „arijevcima ne treba nikakav znak“, dok Židovi ne mogu stupiti na jugoslavensko tlo bez prethodnog odobrenja Kraljevskog ministarstva unutrašnjih poslova, a „to odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova dokaz je da je lice jevrejske narodnosti“.²⁴⁶

Kraljevina Jugoslavija je nakratko pokrenula proces revidiranja statusa onih izbjeglica koji su na njezin teritorij stigli u razdoblju prije ožujka 1938. godine. Barem naizgled otvara se mogućnost produljenja boravka svim onim izbjeglicama koje su legalno boravile u zemlji od 1933. Naime, lokalne policijske vlasti traže rješenje za status onih izbjeglica koji su stigli na područje Savske banovine prije ožujka te godine i to s urednim vizama, putovnicama i dozvolama boravka, a sada po isteku istih traže produženja. Upit se odnosio na njemačke, rumunjske i austrijske Židove.

²⁴² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 543, br. 8212/38.

²⁴³ Povratna karta za povratak u matičnu zemlju nije imala svrhe. Izdavanjem takvih karata njemačke su vlasti htjele stvoriti privid kod konzularnih predstavništava da mogu izdati vize za svoje zemlje bez straha da će se pojedinac tamo naseliti. Istovremeno je njemačka putovnica stizala uz jedan uvjet, a to je bila potpisana izjava da se pojedinac neće vratiti u matičnu zemlju, bez obzira na povratnu kartu, jer mu u protivnom slijedi deportacija. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 53-58.

²⁴⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 543, br. 8212/38.

²⁴⁵ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 53

²⁴⁶ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 7, br. 46120/39.

Podnositelj zahtjeva bio je dužan podnijeti molbu za dozvolu boravka lokalnim policijskim organima koji su isti dalje prosljeđivali banskoj upravi, odnosno Odjeljku za državnu zaštitu, na konačnu odluku.²⁴⁷ U protivnom su bili dužni napustiti zemlju u roku od tri, odnosno šest mjeseci i likvidirati sve poslove i imovinu ako nisu u međuvremenu zatražili jugoslavensko državljanstvo.²⁴⁸ No, s obzirom na kontekst političkih turbulencija u Europi, čini se kako su takvi zahtjevi davali vlastima i uvid u brojčano stanje izbjeglica i stranih državljana, posebno Židova, na jugoslavenskom teritoriju uoči Anschlusa. Naime, Ministarstvo unutrašnjih poslova netom prije Anschlusa poslalo je naredbu vezanu uz strožu kontrolu boravka i kretanja stranaca koji ulaze na jugoslavenski teritorij. U prvom redu smatraju kako je u danom trenutku propuštanje stranaca nekontrolirano, a samim time i čini štetu „privrednim i socijalnim interesima našim državljanima.“ Kritika je posebno upućena na vođenje evidencije stranaca i njihovih podataka pa se tako prilaže i popis informacija koje su podnositelji zahtjeva za boravak dužni priložiti. Kako je većina pitanja vezana uz materijalno stanje i radnu sposobnost pojedinca, država je u samom začetku mogla eliminirati ili odobriti zahtjev pojedinca te procijeniti koliki će isti predstavljati teret za državu.²⁴⁹ Kao jedan od mnogih primjera možemo navesti i sljedeći. Gertruda Goldberg boravila je na jugoslavenskom teritoriju od sredine 1936. godine zbog toga što je napustila Njemačku „uslijed tamošnjeg antisemitskog pokreta.“ Prema evidentiranim molbama, dobila je dozvolu boravka do kraja svibnja 1938. godine, no bez prava na rad. Boravak je izdržavala od vlastitog novca, no za državu je to bio nedovoljan razlog da joj se dopusti boravak.²⁵⁰

Bernard Samet, austrijski Židov, dolazi s obitelji u Zagreb u kolovozu 1938. te mu uprava policije dopušta boravak, temeljem valjane putovnice, turističke vize u trajanju od mjesec dana te posebnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova. Po isteku spomenutog roka, isti prilaže novu molbu s obrazloženjem da čeka potvrdu vize za putovanje u Sjedinjene Američke Države stoga zagrebačka policijska uprava ponovno šalje prijedlog za potvrdno rješenje jer smatraju da „nema zapreka, da ovdje sačeka dozvolu za iseljenje u Ameriku.“ Pravo na zaposlenje ili kakav oblik privređivanja mu je u tom periodu uskraćen. Iako je policijska uprava dopustila boravak sve

²⁴⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 554, br. 20037/38.

²⁴⁸ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 67. HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 5, br. 41587/38.

²⁴⁹ Također, u dopisu su naglašeni i izuzeci iz takvog režima, primjerice vojni bjegunci, turisti i oni stranci koji u zemlji borave na određeno vrijeme i namjeravaju nastaviti putovanje prema trećoj zemlji. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 547, br. 8103/38.

²⁵⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 39057/38.

do kraja 1938. godine, obitelji Samet uskraćen je boravak u zemlji, čak mjesec dana ranije pa su tako napustili državu s britanskom vizom te se uputili u London. S obzirom na stanje sam arhivske građe, vjerujem kako ovo nije usamljen primjer, ali da nam izvrsno ocrtava promjenu u jugoslavenskoj, a posljedično banskoj izbjegličkoj politici. Kako su se antižidovske mjere počele rapidno provoditi u Njemačkoj, tako su susjedne države odgovarale s mjerama ograničavanja izbjegličke politike. Pripojenje Sudeta Njemačkoj u jesen 1938. godine jugoslavenskim vlastima dovoljan je znak da se broj izbjeglica neće smanjiti. Obitelji Samet je praktički naprasno otkazano gostoprimstvo i to mjesec dana nakon Sudeta, iako su imali garancije za napuštanje zemlje. Državni vrh je preko svojih nižih instanci, u ovom slučaju vlasti Savske banovine i Odjeljka za državnu zaštitu, pokazao da je i jugoslavenska politika na putu radikalizacije antižidovskih mjera (u ovom trenutku se iste odnose samo na strane izbjeglice, op.a.). Beno Teppenberg, poljski Židov koji je u Kraljevini Jugoslaviju došao iz Njemačke još 1936. godine, uz pomoć „društva za pomoć jevrejskim izbjeglicama“ pokušavao je ishoditi vizu za odlazak u Boliviju. Iako je u Savskoj banovini naseljen duže vrijeme te posjeduje obrtnicu za trgovinu rakovima, puževima, divljači, peradi i sl. kojom se u danom trenutku i bavio, Uprava policije u Zagrebu smatra kako mu se s „obzirom na propise koji važe za boravak jevreja stranih državljana“ ne treba dozvoliti daljnji boravak.²⁵¹ Iako su vlasti, barem nominalno, omogućavale stranim Židovima naseljenima u Savskoj banovini prije 1938. mogućnost ostanka, Beno Teppenberg, unatoč svim preduvjetima za izlazak iz zemlje i činjenici da neće pasti na teret državi, svoju odbijenicu dobiva u prosincu 1938. U prvim mjesecima nakon izbijanja rata uvjeti za dobivanje viza i dozvola Ministarstva unutrašnjih poslova postali su rigorozniji pa tako ni garancija napuštanja jugoslavenskog teritorija nije predstavljala garanciju za dobivanje vize. Chamillo Roden i supruga mu Ana, on pokršteni Židov, pišu molbu za turističku vizu koja je predviđala mogućnost boravka od jednog do tri mjeseca. Navodi kako je aplicirao za američku vizi te planira tamo otputovati u kratkom roku, a u Kraljevini Jugoslaviju namjerava doći zbog odmora. Također navodi kako njegov boravak i financiranje garantira Leo Horvat, generalni direktor Vacuum Oil Company u čijoj je bečkoj podružnici Roden sam bio zaposlen. Banske vlasti su procijenile kako navedene informacije nisu dovoljno opravdane za odobrenje dozvole te je rješenje u konačnici negativno.²⁵² Gisella WeissHaus, Židovka, no trenutačno bez državljanstva, moli dozvolu za jednomjesečni boravak. Molbu potkrjepljuje

²⁵¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 597, br. 103/1939.

²⁵² HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 19530/40.

izjavom da će se rođaci u svakom pogledu pobrinuti za nju te da garantiraju da će se po isteku roka vratiti u Njemačku jer prema klauzuli u putovnici tu mogućnost ima. No, znamo da stvarna mogućnost povratka u Njemačku nije postojala te da bi osoba, odnosno Židov, koji to pokuša bio zatvoren i najstrože kažnjen. Vlasti molbu odbijaju s obrazloženjem „da postoji vjerojatnost da se stalno nastani u zemlji.“²⁵³ Svaki duži boravak, primjerice zahtjevi djece da preuzmu brigu za roditelje s njemačkim ili austrijskim državljanstvom ili kada su roditelji tražili dozvole za doputovanje za svoju djecu, čak i molba za školovanje u Jugoslaviji za vlasti su predstavljali izglednu opasnost da se stranac trajno naseli te su takve molbe u pravilu odbijane.²⁵⁴

Uz već spomenutu taktiku izdavanja fiktivnih dozvola za povratak u Treći Reich, u određenim slučajevima su se njemačka konzularna predstavništva pobunila zbog odnosa banskih vlasti prema njemačkim državljanima. Zanimljivo je kako se u jednom slučaju radilo o njemačkom Židovu, a čini se kako je takva reakcija trebala zavarati vlasti da ne vrate spomenutog preko granice u matičnu državu. Njemački se konzulat obratio Upravi policije u Zagrebu vezano za protjerivanje Leopolda Kofflera, njemačkog Židova, te traži razloge takve odluke naglašavajući da su s više strana dobili informacije o protjerivanju njemačkih, odnosno austrijskih državljana. U ovom je slučaju predmet proslijeđen sve do Ministarstva vanjskih poslova koje je donijelo odluku da je spomenuto lice „nepoželjno“ te da ga se protjera „iz razloga javne bezbednosti.“ Nisam pronašla detaljne podatke na temelju kojih bi se spomenutog okarakteriziralo kao „opasnost za javnu bezbednost“ osim toga što je bio Židov te da je u državu došao bez odobrenja Ministarstva

²⁵³ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 14738/49.; Dozvole za povratak u Njemačku, odnosno Austriju, izdavane su samo kako bi se u stranim konzulatima lakše izdavale vize, a Židovi napustili teritorij Trećeg Reicha. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 58.

²⁵⁴ Ibid. 65-66.; Valja skrenuti pozornost na posebno zanimljivu kategoriju onih stranaca koji na teritoriju Kraljevine Jugoslavije borave dugi niz godina ili su tu rođeni, a nisu do 1941. aplicirali za jugoslavensko državljanstvo. Oni koji su u spomenutom razdoblju aplicirali za produženje boravka, u pravilu bi dobivali pozitivna rješenja bez obzira na državljanstvo. Svako bi valjalo skrenuti pozornost na odnos prema Židovima, državljanima zemalja koje su uvele antisemitske zakone i protjerivale svoje židovsko stanovništvo, a koji su matičnu domovinu napustili kao izbjeglice te prema onima, državljanima spomenutih država, koji su u Kraljevini naseljeni dugi niz godina. Dok su protiv prvih provedene sve rigoroznije mjeri, istovremeno su drugima molbe za boravak i produljenje boravka uglavnom rješavane lako i pozitivno. Kada je u pitanju nežidovsko stanovništvo, vlasti su bile sklone odobravati dozvole boravka stanovnicima Čehoslovačke, kasnije Češko-moravskog protektorata. U kontekstu određivanja dozvola boravka nacionalnost i akulturacija su imale primat nad državljanstvom jer su se mnogi od aplikanta izjasnili kao Jugoslaveni prema nacionalnosti. Također, čini se da prava koja su bila zajamčena nacionalnim manjinama, a pod čiju bi kategoriju svrstali državljane naseljene duži vremenski period, nisu vrijedila za izbjeglice. No, ova tema svakako zahtijeva daljnje istraživanje. Primjer pozitivnog rješenja molbi za boravak: HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 3866/40, br. 12830/39. Više o ovoj temi vidi u Ivan Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji,“ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* br. 1 (2018), Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941.*

unutrašnjih poslova. Moguće da mu je to bio jedini krimen jer nakon što je napustio jugoslavenski teritorij njemački konzulat odustaje od daljnjih protesta oko ovog slučaja iako navode, možda samo da bi ostalo zabilježeno u službenim dokumentima, da traže odgovor zašto se njemačke i austrijske državljane vraća preko granice.²⁵⁵ Intervencija je izvršena i u slučaju Berte Gumper, njemačke Židovke, koja je došla u posjet obitelji. Banske vlasti su istoj dozvolu boravka uskratile po dolasku u državu i to bez „da joj je saopćen razlog“ za odluku. Nakon dopisa njemačkog konzulata spomenutoj je dopušten boravak sve dok se slučaj ne razriješi, a kao olakotne okolnosti se navode dob spomenute i trajanje samog putovanja.²⁵⁶

Kako bi odvratili potencijalne izbjeglice od dolaska u državu, a u kontekstu održavanja dobrih odnosa sa njemačkim i talijanskim susjedima, određeno je plaćanje, odnosno oslobađanje nežidovskog stanovništva spomenutih država od dodatnih taksi. Prema pravilniku o proračunu Banovine Hrvatske njemački i talijanski državljani oslobođeni su od plaćanja taksi za dozvole boravka. Na Židove i izbjeglice iz spomenutih zemalja se ta mjera ne odnosi te su isti podložni taksiranju.²⁵⁷ Takse koje su se plaćale pri viziranju putnih isprava određene su međunarodnim ugovorima, odnosno prema ugovorima sklopljenim s drugim zemljama. S obzirom na to da su se javili slučajevi u praksi gdje se naplata vršila provizorno, Ministarstvo vanjskih poslova uputilo je dopis Banskoj Vlasti u kojemu se određuju prema kojem ključu se iste takse trebaju naplaćivati, a koji je određen međudržavnim sporazumom ili jugoslavenskim *Zakonom o taksama* ako takav sporazum ne postoji.²⁵⁸

Na graničnim prijelazima je uočeno kako sve više pojedinaca dolazi s krštenicama novijeg datuma. Odnosno, u jugoslavenskim konzulatima, pogotovo u Njemačkoj i Čehoslovačkoj, pojedincima su se odobravale vize na temelju predočene krštenice te su kao takve i označene. U dopisu je izražena sumnja u valjanost spomenutih krštenica pa tako autor istog navodi kako su predstavnici pograničnih vlasti uočili da često osobe koje predоче krsni list imaju i „čisto židovska imena i prezimena kao n.pr. Weiss Samuel.“ Nadalje autor navodi kako ti pojedinci prema „svojoj

²⁵⁵ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 548, 8217/38.

²⁵⁶ HR HDA- 145, SB-ODZ, kutija 548, br. 12825/38.

²⁵⁷ Sresko načelstvo u Zagrebu obraća se Kabinetu Bana s upitom oko taksiranja dozvola za uposlenje njemačkim talijanskim državljanima. Iako spomenuti ne podliježu taksiranju dozvola boravka, prema odgovoru Odsjeka za socijalnu politiku ukazuje na to da isto ne vrijedi i za dozvole uposlenja. HR HDA-155, BH-KB, kutija 71, br. 71969/40.

²⁵⁸ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, 15419/40.

fizionomiji odaju tip čistog Jevreja“ te kako su poprilično nesigurni prilikom odgovaranja na postavljena im pitanja vezana uz osobne podatke. Autor smatra, temeljem navedenih stavki, da se u konzulatima trebaju uvesti strože provjere prilikom izdavanja viza. U istu kategoriju su svrstani i ljevičari koji su nakon pripojenja Austrije Njemačkoj prebjegli u Čehoslovačku pa tako autor vjeruje da trenutačna politička provjera putnika nije zadovoljavajuća.²⁵⁹ Iako nisam naišla na službeni odgovor vlasti na prethodna zapažanja, činjenica jest da su kroz 1939. godinu, pogotovo nakon Njemačkog napada na Poljsku, kontrole postrožene. Marija Lidi Berger, njemačka državljanka sa prebivalištem u Beču, tvrdila je kako je katoličke vjere te da je boravila na teritoriju Kraljevine Jugoslavije prethodnih godina. S obzirom na to da potonja nije imala nikakvih dokaza za svoje tvrdnje, vlasti izražavaju sumnju u istinitost istih te se traži intervencija viših instanci vlasti.²⁶⁰ Da sumnje u istinitost krsnih listova nisu bile neopravdane potvrđuje činjenica da su se pojavili krijumčari koji su između ostalih dokumenata koji su trebali „dokazati“ arijevsko podrijetlo pojedinaca, krivotvorili i krsne listove.²⁶¹ Na krštenici Žaka Ditrihštajna uočena je manipulacija datumom krštenja jer je kod pretiska pisaćom mašinom brojka tri zamijenjena nulom pa se činilo kako je spomenuti kršten 1908. godine, a ne 1938. godine. Beni Zengeru je odobrena viza temeljem krštenice na kojoj je izvršena manipulacija tako da je brojka osam preinačena u brojku tri pa je tako na papiru stajalo da je kršten 1933. godine. Upozorava se i na izdavanje lažnih krštenica, pogotovo od strane evangeličkih pastora koji namjerno na dokument stavljaju krivi datum i navode da je pojedinac kršten „prije 12. III. 1938., a iako se to uistinu dogodilo mnogo kasnije.“²⁶² Osobe kod kojih su otkriveni falsificirani krsni listovi, domovnice ili čak vjenčani listovi odmah bi bili vraćeni nazad preko granice.²⁶³

Pojačan protok i kretanje stranaca tražili su i provođenje pojačanog nadzora i na tlu Banovine. Ministarstvo unutrašnjih poslova nastojalo je održati određenu razinu kontrole putem viza i to na način da se uz iste doznačila dozvola boravka u isključivo jednom mjestu. Naglasak je stavljen na židovske izbjeglice. U studenom 1938. je od strane Ministarstva unutrašnjih poslova stiglo

²⁵⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 40360/38.

²⁶⁰ HR HDA- 158, BH-ODZ, kutija 6, br. 43534/39.

²⁶¹ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 83.

²⁶² HR HDA- 145, SB-ODZ, kutija 581, br. 40360/38. Prema dostupnim dokumentima, čini se kako su manipulacije brojkama bile čest slučaj kod krivotvorenja krštenica. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 83.

²⁶³ Sačuvan je izvještaj o uhićenju Franca Staniše kod kojega su pronađeni formulari sa žigom bečkog gradskog poglavarstva, a za koje su pogranične vlasti sumnjale da će biti upotrijebljene za falsificiranje dokumenata, a posljedično i krijumčarenje korisnika istih preko jugoslavenske granice. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581., br. 40939/38.

upozorenje banskim vlastima, a posljedično i nižim instancama poput sreskih uprava i policijskih uprava, o važnosti strože provjere židovskih dokumenata s obrazloženjem da „oni odlaze, doduše, iz jednog kraja naše države pod vidom otputovanja iz Kraljevine, ali odmah idu u neki drugi kraj, gdje se kriju.“ Na svakoj instanci je da detaljno provjerava putne dokumente te posjeduju li, osim viza, stranci Židovi i odobrenje samog Ministarstva unutrašnjih poslova za boravak u zemlji. Bez posljednjeg, putovnice i vize nisu smatrane valjanima. Odobrenje se protezalo na sve Židove, bez obzira na matičnu zemlju, a ako u međudržavnom ugovoru ne postoji odredba o vizama, židovski stanovnik te zemlje imao je pravo boraviti na teritoriju Kraljevine maksimalno trideset dana od dana ulaska u zemlju.²⁶⁴ Navedena naredba samo je jedna u nizu naredbi koje su pristizale iz Ministarstva jer je primijećeno kako pogranične, a posljedično i policijske vlasti, propuštaju židovsko stanovništvo bez, za Ministarstvo, dovoljno detaljnih provjera pa se samim time povećavao i broj ilegalnih izbjeglica. U prvim mjesecima nakon priključenja Austrije Njemačkoj javila se konfuzija kod provjera nacionalne pripadnosti Židova stoga su iz Beograda stigle upute kako se dozvole Ministarstva unutrašnjih poslova za boravak u Kraljevini odnose na njemačke i rumunjske Židove, te sve one Židove koji domicil imaju u Njemačkoj, odnosno Austriji „bez obzira odakle dolaze i kakve putne listove imaju.“ Isto vrijedi i za sve one Židove koji su promijenili vjeru nakon 12. ožujka 1938.²⁶⁵ Adolfina Weber dobila je dozvolu boravka na četrnaest dana kako bi vlasti provjerile istinitost navoda u dokumentima. Uprava policije u Zagrebu je procijenila da je slučaj problematičan s obzirom na to da je ista dobila vizu temeljem predočenja svog vjenčanog lista prema kojem pripada starokatoličkoj crkvi. Daljnjom provjerom dokumenata uočeno je da je zapravo Židovka te da je vjeru promijenila nakon 12. ožujka 1938. što je prema važećim jugoslavenskim odredbama značilo da ju treba tretirati kao Židovku te da je za ulazak trebala dobiti odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova. Stoga joj je u konačnici daljnja dozvola boravka odbijena te je protjerana iz zemlje.²⁶⁶

U određenim slučajevima su lokalne mjesne i policijske vlasti samostalno dozvoljavale promjenu mjesta boravka, što se kosilo s odlukama Ministarstva koje je pokušalo zadržati sva prava vezana uz pitanja boravka stranaca. Čini se da su pozitivna rješenja za promjenu boravka bila učestala s obzirom na to da je Ministarstvo predvidjelo kazne za odgovorne koji donesu

²⁶⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 548, br. 41594/38.

²⁶⁵ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 548, 23025/38.

²⁶⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, 17046/38.

rješenja vezana uz promjenu boravka bez konzultacija sa spomenutom instancom vlasti.²⁶⁷ Dozvola boravka izdana samo za jedno mjesto omogućavala je efikasniju kontrolu kretanja stranaca po državnom teritoriju i samim time otežavala mogućnost trajnog naseljavanja. Onim Židovima kojima je izdana viza, izdana je za boravak na točno određenom mjestu pod prijetnjom uskrate gostoprimstva, odnosno čak i deportacije ako napuste mjesto boravka koje im je upisano. Dodatno osiguranje od zlouporabe dozvola boravka bilo je oduzimanje putnih isprava i slanje graničnom komesarijatu do trenutka napuštanja zemlje kada ih je uz predočenje potvrde stranac mogao preuzeti.²⁶⁸ Iako samo Ministarstvo ograničavanje kretanja stranaca državnim teritorijem smatra važnim sigurnosnim pitanjem, ograničavanje kretanja stranaca nežidova provedeno je poprilično slobodno. Podatak o mjestu boravka smatra se „samo policijskom merom u cilju lakše kontrole kretanja stranaca.“ Zahtjev za promjenom mjesta boravka provjeravao bi se samo na razini lokalnih policijskih vlasti, a ako bi pak na vizi bila naznačena primjerice samo jedna pokrajina poput Banovine Hrvatske, stranac se mogao kretati cijelim njezinim teritorijem bez dodatnih provjera.²⁶⁹

Trebamo spomenuti kako su stranci pokušali ishoditi dozvole boravka ženidbom, odnosno udajom za jugoslavenskog državljanina čime bi automatski osoba stekla jugoslavensko državljanstvo.²⁷⁰ Posebne rasprave vodile su se oko izdavanja turističkih viza Židovima. Već u svibnju 1938. Komesarijat pogranične i željezničke policije u Koprivnici traži od banske uprave savjete kako postupati prema njemačkim turistima, kojih se očekivao dolazak, jer „nije isključeno da će među njima biti i njemačkih Jevreja“ te jesu li svi njemački Židovi s turističkim vizama podložni kaznama ili samo bivši austrijski Židovi.²⁷¹ Pitanje Židova turista postalo je aktualno na razini više ministarstava s obzirom da se nije ticalo samo državne sigurnosti, kako je to Ministarstvo unutrašnjih poslova naglašavalo, već i odnosa s vanjskopoličkim partnerima, ali i

²⁶⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 44833/38.

²⁶⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, 39409/38, 41594/38. U dostupnoj arhivskoj građi nailazimo na niz potjernica za osobama koje nisu napustile zemlju u zadanom im roku ili su promijenili mjesto boravka bez da su obaviještene mjerodavne vlasti. Primjere za spomenuti navod vidi u HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41424/38.; kutija 581, br. 39057/38.; Isto zapažanje iznijela je i Anna Maria Grünfelder u kontekstu proučavanja sačuvanih zapisa u Arhivu Republike Slovenije te na temelju iskaza austrijskog odvjetnika i romanopisca Alberta Dracha. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 64.

²⁶⁹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 9, br. 52527/39; Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 55.

²⁷⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 609, br. 2354/39. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 461. Više o toj temi u Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 86-87.

²⁷¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 16304/38.

turizma kao izvora prihoda.²⁷² Primjer odbijenice već spomenute Gisele Weishauss koja upućuje molbu za izdavanje turističke vize u trajanju od mjesec dana te uz istu prilaže garancije svojih rođaka o napuštanju zemlje u zadanom roku,²⁷³ standardni je primjer rješenja koje je nudila „tvrda“ linija izbjegličke politike u Beogradu. Od 1939. u Ministarstvu unutrašnjih poslova javili su se beskompromisni glasovi koji su svoj tvrdi stav protiv izdavanja turističkih viza Židovima argumentirali kako će isti tu priliku iskoristiti kako bi se stalno naselili u Kraljevini te da zbog dolaska velikog broja Židova postoji opasnost od pojave antisemitizma i nemira u državi. Da sumnja nije bila neopravdana, svjedoče nam i podaci o putnicima koji uoči isteka dopuštenog perioda boravka nestaju „ispod radara“ vlasti. Grünfelder iznosi slučaj supružnika Mahler koji su nakon prvotne prijave u Rogaškoj Slatini trebali otputovati na Rab te se tamo prijaviti. No, nakon Rogaške Slatine gubi im se svaki trag.²⁷⁴ Putničke agencije, poput češkog ČEDOK-a, prevozile, pogotovo nakon masovnih zbjegova poslije 1938., skupine židovskih putnika preko Mađarske i Jugoslavije do Šuška. Takva su se putovanja dopuštala ako su skupine posjedovale grupne, odnosno zbirne putovnice kako bi pojedince bili onemogućeni da nestanu s rute u bilo kojem dijelu putovanja.²⁷⁵ S druge strane, argumenti blaže linije Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva trgovine i obrta temeljili su se na ideji blaže kontrole stranaca Židova, pogotovo iz onih zemalja koje nisu uvele antisemitske mjere. Umjereni stav temeljio se na bojazni za održavanje turizma kojem je prijetio težak udarac s obzirom na političke turbulencije diljem Europe, a ograničavanje ulaska svim Židovima značio bi drastično smanjenje dolazaka bogatih europskih i palestinskih Židova i njihovog kapitala.²⁷⁶ Naravno, ovo pitanje bilo je značajno i za poduzetnike i ugostitelje na terenu koji su se žalili na smanjenje protoka gostiju zbog sve restriktivnijih mjera. Neki su čak u zbjegu masa vidjeli i priliku za zaradu u smislu da su se izbjeglice smatrane potencijalnim korisnicima smještajnih kapaciteta, barem za vrijeme trajanja pripreme putovanja prema trećoj zemlji.²⁷⁷ Unatoč glasovima s terena koji su bili za blaže kontrole stranih turista, politika prema istima provodila se temeljem „tvrde linije.“ Ban Šubašić je tijekom 1940. godine odgovorio

²⁷² Ristović, „Turisti pod sumnjom“, 174-176.

²⁷³ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53., br. 14677/40.

²⁷⁴ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 64.; Ministarstvo unutrašnjih poslova još je 1938. izdalo nalog da se Židovima izdaju vize tek iznimno i to za samo jedno mjesto zbog toga što „u državu ulazi napadno velik broj mađjarskih i čeških Jevreja. Mađjarski Jevreji imaju običnu turističku vizu za Primorje, ali tamo u većem delu ne odlaze nego se gube po državi.“ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 3019/38.

²⁷⁵ Ibid. 68.

²⁷⁶ Ristović, „Turisti pod sumnjom“, 175-176.

²⁷⁷ Ibid. 179-181.

negativno na prijedlog Ministarstva unutrašnjih poslova i konzularnih predstavništva o slobodnom izdavanju viza za Židove onih država u kojima nisu provedene antisemitske mjere s obrazloženjem da su stroge kontrole nužne jer nitko ne može garantirati da se spomenuta lica neće naseliti po isteku dozvole boravka.²⁷⁸ Kontrolirala su se i putovanja arijevske turista, a tome nam svjedoči izvještaj o smještaju skupine njemačke djece u jednom od primorskih odmarališta. Kako bi se osigurali od izbijanja međunarodnog skandala ili kakvih incidenata, banske vlasti nastojale su osigurati smještaj u onim mjestima u kojima ne bi bilo smještenih izbjeglica.²⁷⁹ Takav *modus operandi* nije bio neuobičajen jer su ugostitelji, u ovom slučaju se spominju oni makarski, radije ugošćavali arijevske goste, čak i socijalne slučajeve, od izbjeglica.²⁸⁰ Iduća briga za vlasti jest bila opasnost od širenja nacionalsocijalističkih ideja što je moglo izazvati potencijalne incidente među lokalnim stanovništvom. Zahtjeva se smještaj u ona mjesta gdje nema velikog priljeva stranaca tijekom sezone te strogi nadzor policijskih službenika nad spomenutom skupinom.²⁸¹

S obzirom na probleme u regulaciji i provjeri statusa viza i dozvola boravka te nesigurnost koja je vladala među židovskim izbjeglicama koji nisu iz raznih razloga uspjeli organizirati put u treću zemlju, Savez jevrejskih općina zatražio je da se Kraljevska uprava angažira po pitanju rješavanja statusa istih. Intervenciju su pozdravljale i vlasti Banovine s obzirom na to da su bile svjesne da vraćanje židovskih izbjeglica preko granice ne znači da će one tamo i ostati jer su u praksi susjedne države u koje bi izbjeglice bile prebačene, iste vraćali nazad u Jugoslaviju, u ovom slučaju na teritorij Banovine Hrvatske.²⁸² Već krajem 1939. godine Ministarstvo prihvaća prijedlog Saveza te pristaje na prebacivanje izbjeglica, u prvom redu onih kojima je istekla dozvola boravka, u za tu svrhu određena mjesta. Iako su na takvim mjestima židovske izbjeglice bile donekle zaštićene od protjerivanja iz zemlje, sama koncentracija istih na jednom području, osim što je regulirala boravak i kontrolu na stranim židovskim izbjeglicama,²⁸³ trebala je pokazati njemačkim vlastima kako Kraljevina Jugoslavija ima namjeru provoditi stroge mjere protiv njemačkih Židova. Mjesta za „prisilni boravak“, „skupno boravište“, a od 1941. godine „logori“ bili su organizirani u

²⁷⁸ Ibid. 183.

²⁷⁹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 14677/40. Poljske izbjeglice smještane su u makarskom hotelu „Miramare“ u vlasništvu poljske državljanke Marije Jaroszynski. Lokalne sreske vlasti smatraju „da ne bi bilo oportuno“ da se poljske izbjeglice tu naseljavaju s obzirom na to „da u rano proljeće već dolaze njemački turisti.“ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 10, br. 53901/39.

²⁸⁰ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 91.

²⁸¹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 14677/40.

²⁸² Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 88.

²⁸³ Ibid. 89-92.

Samoboru, Lipiku, Daruvaru, Podravskoj Slatini, Jastrebarskom te u Fužinama.²⁸⁴ Austrijski Židov Imre Rochlitz još kao trinaestogodišnjak ilegalno dolazi u Zagreb 1938. godine. Navodi kako je knez Pavle 1940. godine „proglasio amnestiju za sve ilegalne Židove“ što je značilo da više nisu u opasnosti od progona iz države ako se samostalno prijave lokalnoj policiji. Imre te njegova obitelj, koja je u međuvremenu ilegalnim putem stigla u Zagreb, prijavili su svoj status vlastima u nadi da su na taj način napokon riješili pitanje svog boravka. No, takav je postupak vlastima služio kao uvid u brojčano stanje ilegalaca u zemlji te prema tim popisima osobe raseljene u „skupna boravišta“ u provinciji. Imreova obitelj je tako razdvojena i premda je on sam bio maloljetan, te kao takav je imao mogućnost otputovati s majkom, uz pomoć prominentnog židovskog odvjetnika dr. Lavoslava Šika ostao je u Zagrebu gdje je nastavio svoje školovanje.²⁸⁵

Sam trošak internacije prebačen je na izbjeglice te Jevrejsku vjeroispovjednu općinu. Banske vlasti su izbjeglicama samo određivale mjesto boravka dok je osoba samostalno plaćala put prema određitu. Jevrejska općina preuzela je na sebe skrb za spomenute osobe te plaćanje svih pristojbi i nameta koji su išli u gradski proračun, primjerice plaćanje boravišne pristojbe.²⁸⁶ Jevrejska vjeroispovjedna općina u Zagrebu dostavljala je Redarstvenom ravnateljstvu popise onih Židova koji su ilegalno ušli u državu, a koje je sama zbrinjavala, kako bi ih vlasti mogle prebaciti na mjesto prisilnog boravka „jer postoji opasnost da bi mogli u Zagrebu kod ovdašnjih Jevreja ilegalno zaposliti.“²⁸⁷ Spomenuta mjesta su se nalazila u provinciji, udaljena od kakvih gradskih središta u kojima bi se izbjeglice mogle zaposliti, a samim time i stalno nastaniti. Osim toga, svako nedozvoljeno napuštanje određenog mjesta boravka bilo je kažnjivo izgonom iz zemlje. Vlastima je i dalje primarni cilj bio da izbjeglice što prije napuste zemlju, tako da su, između ostalog, ohrabrivale ilegalce da se prijave i steknu dozvolu boravka te apliciraju za vize trećih država. Grünfelder piše kako izbjeglice nisu smjele biti upućene u Zagreb kako se ne bi slučajno tamo naselili, no iznimke su, doduše uz strogu kontrolu ipak postojale. Sama navodi kako su vlasti poticale što brži odlazak iz zemlje tako da su kratka putovanja u glavni grad zbog apliciranja za

²⁸⁴ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 465-466.

²⁸⁵ Imre Rochlitz, *Accident of Fate. A Personal Account 1938-1945* (Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011), 71-72.; Nakon što bi se prijavili kod vlasti, osobe bi plaćale dodatne globe zbog ilegalnog prelaska preko granice i boravka bez dozvole. Grünfelder, „Međimurje u izbjegličkoj krizi,“ 123.

²⁸⁶ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 94-95.

²⁸⁷ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 48., br. 8142/40; kutija 49, br. 8729/40.; Grünfelder navodi kako su vlasti ipak tolerirale zapošljavanje kod domaćih Židova. *Sustigla ih Šoa*, 93.

vizu trećih država ipak bila dopuštena.²⁸⁸ Maks Wesely, njemački Židov smješten u Jastrebarskom, dobio je odobrenje za odlazak u Zagreb na liječenje jednom tjedna u trajanju od osam tjedana. Kako bi se osiguralo da osoba ne zloropotrebljava ta putovanja, morao se po povratku javljati jastrebarskom sreskom načelstvu.²⁸⁹

Sve teži uvjeti za dobivanje viza doveli su do pojačanog protoka ilegalnih ulazaka u državu. Imre Rochlitz posjedovao je mađarsku putovnicu čija je valjanost zbog proceduralne pogreške izdana na trajanje od godine dana u ljeto 1937. godine. Uz pomoć rođaka u Budimpešti uspio je ishoditi vizu za Kraljevinu Jugoslaviju, no u tom trenutku mu je putovnica bila važeća još svega nekoliko tjedana, no činovnik u konzulatu je iz nekog razloga taj podatak previdio, kao i činjenicu da se radi o maloljetnom Židovu iz Beča. Kako vlasti na granici ne bi posumnjali da se radio o austrijskom, odnosno njemačkom Židovu, putovao je kroz Mađarsku te je od tamo trebao prijeći na jugoslavenski teritorij. Na mađarsko-jugoslavenskoj granici ga je granična policija ispratila iz vlaka pa je tako ostao sam u zemlji u kojoj nije znao jezik niti je više imao novaca. U prvoj trgovini na koju je naišao upoznao je židovskog trgovca Schwarza koji ga je u tom trenutku zbrinuo, a zatim pomogao da uz pomoć pouzdane mu osobe, odnosno krijumčara, prijeđe jugoslavensku granicu te se uputi u Zagreb. Svakako je zanimljivo kako iz prve ruke imamo svjedočanstvo o slabim graničnim kontrolama jer iako mu je putovnica ovjerena za boravak u trajanju od samo tjedan dana, pogranično redarstvo nije nad njim vršilo detaljne kontrole.²⁹⁰

Ilegalni prijelazi uglavnom su se odvijali preko „zelene granice.“ Pojam se odnosi na potez „austrijsko/njemačko-jugoslavenske granice u Južnoj Štajerskoj istočno i zapadno od željezničke pruge.“ Ta je pogranična zona bila pogodna za prijelaze zbog konfiguracije terena koji je u pravilu bio prepun blagih brežuljaka, livada i šuma.²⁹¹ Komesarijat željezničke i pogranične policije u Koprivnici izvještava bansku upravu kako „imade popriličan broj stranih Jevreja izbeglica, koji su ilegalno došli u našu državu, gde su proganjani.“ Banska uprava zahtijeva da se na graničnim prijelazima vrši stroža provjera „stranih državljana Jevreja“ te da se obavezno vrši stroga kontrola kretanja istih jer postoje informacije kako se ilegalci „nastanjuju po zabačenim selima“ i pronalaze posrednike koji im kod lokalnih općinskih vlasti ishode dozvole boravka. Predviđena kazna za

²⁸⁸ Pogotovo je odlazak u Zagreb bio strogo zabranjen jer je postojala opasnost od stalnog naseljavanja izbjeglica u tako velikom gradu. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 90-93.

²⁸⁹ HR HDA-155, BH-KB, kutija 77, br. 81/41.

²⁹⁰ Rochlitz, *Accident of Fate*, 53.59.

²⁹¹ Grünfelder, „Međimurje u izbjegličkoj krizi“, 126-127.

svaki takav prijestup jest izgon iz države.²⁹² Nažalost, evidentirane slučajeve za ovu praksu nisam pronašla. No, to ne znači da ih nije bilo. Izbjeglice su bile dužne u roku od dvadeset četiri sata po dolasku prijaviti se lokalnim vlastima za boravak. Imre Rochlitz to nije učinio pa je iduće dvije godine proveo živeći kao ilegalni izbjeglica. Zbog toga je većinu vremena proveo zatvoren u stanu jer je postajala realna opasnost da ga na ulici zaustave i legitimiraju.²⁹³ Pojačana kontrola i nasilna vraćanja preko granice počela su se provoditi dosljedno u praksi tek od jeseni 1939., odnosno nakon napada na Poljsku, kada se na osnovu naredbe Ministarstva unutrašnjih poslova traži pojačana kontrola i nadzor stranaca te svih mjesta na kojima se kreću.²⁹⁴ Nadalje, Ministarstvo traži da se, s obzirom na pojačan van ilegalnih prijelaza Židova iz Poljske, Njemačke i Rumunjske, preko granice vraćaju svi oni Židovi koji u državu stigli ilegalnim putem te čak i oni koji su u posjedu tranzitne vize „i pokušavaju da ostanu ovdje.“²⁹⁵ Mariana Allina s majkom prvi put prelazi jugoslavensku granicu u prosincu 1939. Granicu su prelazile pješke te su u više navrata bile uhićivane te vraćane nazad. U konačnici su u prešle granicu u blizini grada Spielfelda (slovenska općina Šentilj op.a.) te se uputile prema Mariboru odakle su autom doputovale u Zagreb. U svom iskazu svjedoči kako tijekom posljednjeg prelaska granice nisu naišle na pograničnu ili policijsku kontrolu.²⁹⁶ Sara Elizabeth Sauger ilegalno je granicu prešla u blizini Sušaka gdje ju se dočekaio Antun Šnopl, jugoslavenski državljanin, koji ju je trebao prepratiti u Zagreb gdje je i sam bio nastanjen. Pogranične vlasti u Sušaku pokušale su je vratiti preko granice za Italiju, a Šnoplju je određena kazna i daljnje saslušanje zbog pomaganja pri ilegalnom prijelazu.²⁹⁷ Talijanske vlasti nisu prihvaćale Sarino vraćanje argumentirajući to činjenicom da ona nije kod njih prešla granicu te neka se njezina situacija riješi na drugi način. Tako je u jednom trenutku potonja upala u limb u kojem su ju pogranične vlasti prebacivale s jedne na drugu stranu i to sve dok nije reagirao Generalni konzulat u Rijeci te ishodio konačno prebacivanje u Italiju.²⁹⁸ Ilegalni prijelazi iz Italije pojačali su se 1939. godine nakon što su talijanske vlasti počele zatvarati strane židovske izbjeglice kako bi ih odvratili od pokušaja doputovanja na njezin teritorij. Mnogim izbjeglicama je Jugoslavija bila samo jedna stanica na putu prema Italiji jer je potonja uživala ugled „gostoljubive“

²⁹² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41531/38.

²⁹³ Rochlitz, *Accident of Fate*, 60-65.

²⁹⁴ Autorica navodi kako je broj evidentiranih slučajeva prebacivanja preko granice prije jeseni 1939. vrlo malen. Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 74.

²⁹⁵ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 7, br. 45562/39.

²⁹⁶ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 49, br. 8872/40.

²⁹⁷ HR HDA-155, BH-ODZ, kutija 23, br. 22479/40.

²⁹⁸ Ibid.

zemlje za izbjeglice.²⁹⁹ Stoga Odjeljak za državnu zaštitu upozorava bansku vlast kako se sprema prebacivanje velikog broja židovskih izbjeglica morskim putem te da je potrebno kvalitetno opremiti žandarmerijske postrojbe u Sušaku kako bi se osigurala djelotvornija zaštita od takvih prijelaza.³⁰⁰

Policijske vlasti u gradovima vršile su racije i kontrole na adresama za koje se sumnjicalo da skrivaju židovske izbjeglice. Svaka neprijavljena osoba koja bi bila u danom trenutku uhvaćena bila bi kažnjena progonom iz zemlje. Osobe koje su pružale utočište, kažnjene su progonom ako se radilo o stranim državljanima. U slučaju domicilnih državljana, kažnjavanje je provedeno nakon izvršenog izvida kako bi se provela mjera prikladna stupnju prijestupa.³⁰¹ Imre Rochlitz dvije godine proveo je sakriven u stanu ujaka Roberta u centru Zagrebu. Nepoznata osoba prijavila je da u ujakovom zagrebačkom stanu boravi neprijavljeno lice stoga su u izvid poslana dva policajca u civilu. Imre tog popodneva iskrao zbog odlaska u kino te je pukom srećom izbjegao kontrolu. Iako su policajci satima čekali da vide hoće li neprijavljeno lice doći na tu adresu, Imre je bio upozoren na opasnost te se uspio sakriti u stanu dr. Šika.³⁰²

Legalni, ali i ilegalni izbjeglice uspijevali su naći spas brodovima brodarskih društava koji su bili angažirani za evakuaciju i transport. Korištenje usluga stranih brodarskih društava i turističkih kompanija kao što je već spomenuti ČEDOK bilo je moguće sve do 1939. godine kada je s grčkog broda Colorado, koji je trebao otputovati iz Rijeke u Ekvador, nestalo 377 židovskih izbjeglica. Ministarstvo unutrašnjih poslova je nakon tog skandala odlučilo kako se ukidaju stranim židovskim izbjeglicama skupne tranzitne vize te da brodovi na prekomorska putovanja koji kreću iz riječke luke više ne mogu pristajati u jugoslavenske luke.³⁰³ No, izbjeglice su se i dalje mogle služiti uslugama domaćih jugoslavenskih kompanija, tako da je u listopadu 1939. kroz Vukovar prolazio brod „Car Dušan“ s 302 putnika židovskih izbjeglica. Kako bi država dodatno osigurala kako ne bi ponovno došlo do bijega, brod je za cijelo vrijeme stajanja u Vukovaru bio pod

²⁹⁹ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 96.

³⁰⁰ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 14298/49.

³⁰¹ HR HDA-149, SB-ODZ, kutija 571, br. 30525/38.

³⁰² Rochlitz, *Accident of Fate*, 65.

³⁰³ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 85.

nadzorom policijskih vlasti.³⁰⁴ Savez jevrejskih općina bio je zadužen za brigu oko transporta izbjeglica riječnim putem, u pravilu Dunavom.³⁰⁵

Intenziviranje izbjegličkog vala zahtijevalo je složeniju koordinaciju i suradnju židovskih općina na razini države. Kroz novoosnovani Centralni potporni fond skupljala su se sredstva kojima bi se zbrinjavale izbjeglice. U fond su pridonosile same židovske općine izdvajajući dio sredstava iz vlastitih budžeta ili kroz nametanje izvanrednog poreza članovima. Financijske poteškoće obilježile su ovo razdoblje. Na zagrebačku Općinu pao je najveći financijski teret, stoga je Savez jevrejskih općina uputio dopis svim općinama da povećaju postotak davanja za Socijalni fond kako bi se iz istog veća suma mogla doznačiti za skrb izbjeglica o kojima Zagreb brine.³⁰⁶ Kako su vlastiti prihodi općina, a konačno i samog Saveza, prema 1941. sve više opadali, povlačili su se novci i iz internacionalnih organizacija. Aleksandar Klein, tajnik zagrebačke Židovske općine, putovao je u Pariz kako bi od HICEM-a ishodio kakvu pomoć, a od JOINT-a su 1939. godine uspjeli namaknuti polovicu godišnjeg iznosa potrebnog za zbrinjavanje izbjeglica.³⁰⁷ Briga za izbjeglice zahtijevala je i suradnju s vlastima, no suradnja i restriktivne mjere protiv stranih Židova nisu išle ruku pod ruku. Tek u izvanrednim situacijama uspjeli su predstavnici Židovske općine i Saveza ishoditi pomoć vrha vlasti. Tako su po pitanju skupine iz Austrije koju je GESTAPO prebacio bez ikakvih putnih isprava na jugoslavenski teritorij, uspjeli od Antona Korošeca, tada ministra unutrašnjih poslova, ishoditi vize za cijelu skupinu.³⁰⁸

Pomoć Židovske općine provodila na više načina, no djelovala je u smjeru pomaganja izbjeglica da otputuju u prekomorske zemlje te u pripremi za uključivanje u život lokalne sredine ako emigracija nije bila moguća. Odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama prvenstveno je vodio skrb oko „najhitnijih potreba tih ljudi (izbjeglica op.a.)“ te im je osiguravao topli obrok i mjesto boravka. Glavna zadaća istog bila je opremanje tih ljudi ispravama i financiranje njihovog

³⁰⁴ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 8, br. 1216/39.

³⁰⁵ Lebl, „Tragedija transporta Kladovo-Šabac“, 113. Zadnje legalno stranih židovskih izbjeglica Dunavom poznato je pod nazivom „Kladovski transport.“ Stotine izbjeglica koje su spas iz Njemačke tražile odlaskom u Palestinu, ostale su zatočene na jugoslavenskom teritoriju sve do 1941. godine kada su ih uhvatili Nijemci nakon početka Travanjskog rata. Više u Lebl, „Tragedija transporta Kladovo-Šabac;“ Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta,“ u *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002).

³⁰⁶ Goldstein, „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom,“ 30-31.

³⁰⁷ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 456.

³⁰⁸ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 61.

putovanja u prekomorske zemlje.³⁰⁹ Odbor je skrbio i za obitelji s djecom školske dobi pa je tako za njih bio organiziran niz jezičnih tečajeva, a djeca su mogla pohađati školu.³¹⁰ Skrb za izbjeglice pružala se i onima smještenima izvan Zagreba. Tako su zagrebačka Općina i Savez jevrejskih općina bili zaduženi za zbrinjavanje pojedinaca na mjestima prisilnog boravka. Naravno, u tu spada i pustara Golenić na kojoj su je još uvijek pojedinci aktivno pripremali za odlazak u Palestinu. Osim financijskog aspekta pomoći, institucije su se pobrinule i za one kulturne te socijalne potrebe izbjeglica. Pokrenuti su razni zanatski i obrtnički tečajevi, a Miroslav Šalom Freiburger pokušao je provoditi kulturne aktivnosti u mjestima prisilnog boravka.³¹¹ Lokalno stanovništvo nije blagonaklono gledalo na skupine izbjeglica koje su naseljavane u njihove lokalne sredine. Kako bi se održao kakav takav red i spriječili incidenti između izbjegličkih skupina i lokalnog stanovništva, Savez se obavezao Ministarstvu unutrašnjih poslova da će lokalne židovske zajednice paziti na „dobro ponašanje onih na prisilnom boravku“³¹² Prema popisu iz veljače 1938. godine na Goleniću je bilo nastanjeno 56 osoba, a do tog trenutka pustaru je napustilo i raselilo u Palestinu i druge zemlje 159 osoba.³¹³ Već u srpnju 1939. Savez je morao tražiti intervenciju Ministarstva unutrašnjih poslova vezano uz produljenje boravka osoba naseljenih na Goleniću. Naime, prema izvješću je u tom trenutku bilo naseljeno 12 osoba koje su se spremale za odlazak u Palestinu. Proces putovanja i rješavanja potrebnih dokumenata je probio sve dopuštene rokove te je spomenutim licima, kao i još 15 obitelji koje je Savez planirao iseliti, isticala dozvola boravka. Ukidanjem kolektivnih viza cijela skupina iz Golenića dovedena je u opasnost te Savez moli da im se dopusti korištenje spomenute vize sve dok se ne organizira put iz Jugoslavije.³¹⁴ Savez je podnosio i pojedinačne molbe za osobe, odnosno obitelji, pa tako mole i produljenje dozvole boravka članovima obitelji Spiegler kako bi mogli pribaviti sve potrebne dokumente za odlazak u Palestinu, no vlasti molbu nisu usvojile te obitelj odlazi u Italiju.³¹⁵

Općine su na skrb preuzimale i ilegalne strance te garantirale za njihovo zbrinjavanje. Jevrejska općina u Zagrebu apelira na banske vlasti da puste nekolicinu izbjeglica koje su čakovečke mjesne vlasti zatvorile zbog ilegalnog prijelaza granice. U svom apelu traže „da ove bijednike, za koje će

³⁰⁹ Ibid. 454.

³¹⁰ Boeck, „Židovska vjerska općina,“ 52.

³¹¹ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 466.

³¹² Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 95.

³¹³ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 543, br. 3861/38.

³¹⁴ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 5, br. 4841/39.

³¹⁵ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 5, br. 4841/39

Jevrejska vjeroispovjedna općina u Čakovcu preuzeti punu moralnu i materijalnu garanciju, puste na slobodu, dajući im pravo azila, dok cjelokupni problem izbjeglica u našoj zemlji ne bude skupno riješen.“³¹⁶ Julius Brandeis uhvaćen je prilikom ilegalnog prelaska granice te je zbog toga kažnjen zatvorskom kaznom. Brigu o njemu preuzeo je Odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama koji se obavezuje da će mu osigurati sve potrebne dokumente za odlazak u prekomorske države.³¹⁷ Zbog pomaganja ilegalnim izbjeglicama vodstvo općine odgovaralo je mjesnim policijskim vlastima. Dr. Marko Horn, odvjetnik i predsjednik zagrebačke općine, priveden je u Redarstvenu upravu kako bi otkrio boravište skupine od 60 osoba. Prilikom ispitivanja navodi kako Općina samo financijski pomaže izbjeglice te da nije odgovorna za njihov smještaj sve dok ih se ne sprovede na mjesto prisilnog boravka.³¹⁸ Da to nije bila u potpunosti istina ukazuje i činjenica da je vodstvo općine dan nakon provedenog razgovora, donosi popis osoba koje su se nalazile u spomenutoj skupini s informacijom kako je za iste već ishodaena dozvola boravka na smještaju u Banja Luci. Općina je u konačnici novčano kažnjena zbog postupka očitog prikrivanja saznanja o boravištu ilegalnih izbjeglica.³¹⁹

Josef Unterholtzer prelazi jugoslavensku granicu praveći se da je dio skupine koja je svakodnevno dolazila u državu radi kupovine živežnih namirnica. Njemačku napušta nakon Anschlusa jer „je bio od njemačkih vlasti šikaniran i politički sumnjiv jer nije htio pristupiti stranci nacionalsocijalista i više puta je protiv njih govorio...i jer bi u slučaju rata morao pristupiti vojsci.“ Kao bivši oficir austrijske vojske bio je dužan pristupiti s obzirom na to da je imao manje od 65 godina.³²⁰ Vojna obaveza je bila razlog za bijeg Robert Schreiek koji smatra da je svoju vojnu dužnost odradio tijekom Prvog svjetskog rata te ne želi pristupiti obaveznoj vojnoj vježbi koja je propisana za osobe do 55 godina starosti.³²¹ Helmut Linke odbio je odbio je poziv za sudjelovanje u njemačkoj vojsci s obrazloženjem da iako je njemačkog državljanstva, smatra se Čehom te kao takav ne vidi razloga za službu. S obzirom na to da mu je prvo odredište bila Zapadna Europa, za ulazak u Kraljevinu Jugoslaviju nije imao potrebne dozvole.³²² Sva trojica navode kako su se prema Kraljevini Jugoslaviji zaputili kako bi tu pokušali ostvariti egzistenciju. Iako su ovo

³¹⁶ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 7, br. 44856/39.

³¹⁷ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 49, br. 9421/49.

³¹⁸ HR HDA-155, BH-KB, kutija 83, br. 4082/41.

³¹⁹ HR HDA-155, BH-KB, kutija 83, br. 4082/41.

³²⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 39091/38.

³²¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 565, br. 26292/38.

³²² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 646, br. 42067/39.

samo izdvojeni primjeri, doduše jedni od malobrojnih, nameće nam se zaključak da je glavni razlog bijega njemačkog nežidovskog stanovništva u ovom razdoblju bilo neslaganje s nacističkim režimom te odbijanje sudjelovanja u obavezama kojima je isti nametno, posebno oko pitanja vojnih obaveza. Za njemačke vlasti ovo ne bi bili validni razlozi za napuštanje države te je bijeg od obaveza bio strogo kažnjavan.³²³ Stoga ove civilne izbjeglice mahom dolazile bez potrebnih dokumenata i dozvola. To ih je činilo ilegalnim putnicima te se prema njima tako i odnosilo. Prije samog izгона iz zemlje, tijekom provjere istinitosti navoda, vlasti su im određivale prisilni boravak u Varaždinu odakle bi ih se, zbog blizine graničnog prijelaza, u pravilu prebacivalo u susjedne države.³²⁴ Smještaj političkih i ostalih civilnih nežidovskih izbjeglica u Varaždinu praksa je koja se nastavlja iz prethodnog razdoblja kada su tamo bili smješteni simpatizeri nacionalsocijalizma iz Austrije. Antiimigrantske mjere donošene su u cilju da se ograniči, a u konačnici i spriječi, dolazak izbjeglica, pogotovo onih ilegalnih. Zapisa o nežidovskim izbjeglicama imamo tek nekolicinu, no prema dostupnim informacijama možemo zaključiti kako ih se tretiralo kao i židovske strane izbjeglice čiji se dolazak nastojao ograničiti, a s vremenom i spriječiti. Spomenuti njemački državljani predstavljali su teret za državu jer kao ilegalni izbjeglice nisu imali pravo na rad i uposlenje, a sami navode kako su došli bez sredstava za uzdržavanje. Važan faktor u nastojanjima da ih se što prije udalji iz zemlje jest činjenica da bi sakrivanje bjegunaca od nacističkog režima državu moglo dovesti u nepovoljan položaj s Njemačkom.

U sljedećim potpoglavljima ukratko ćemo predstaviti politiku prema izbjeglicama koje su stizale s područja koje je Njemačka pripojila ili na neki način stavila pod svoj protektorat. Važno je za naglasiti kako su se sve mjere prema Židovima, obrađene u ovom poglavlju, prelele na židovsko stanovništvo koje je do 1941. godine uključeno u njemačku nadležnost. Možda su se na lokalnoj razini mjere prema domicilnom židovskom stanovništvu razlikovale, no jugoslavenska, odnosno banska vlast ih je sve u pravilu tretirala jednako. Stoga, nećemo ponovno ulaziti u navedene mjere nego ćemo pokušati pronaći i ukratko objasniti profile izbjeglica i karakteristike zbjegova s tih osvojenih područja.

³²³ Rober Schriek moli jugoslavenske vlasti da ga samo otprate do jugoslavensko-njemačke granice kako ne bi postojao službeni trag njegovog bijega od vojne obaveze kako bi izbjegao kaznu za bijeg. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 565, br. 26292/38.

³²⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 646, br. 42067/39.

6.2. Austrijske izbjeglice – Nacisti preuzimaju vlast

Jedan od razloga tako naglog izbjegličkog vala nakon Anschlusa jest činjenica da su se antisemitske mjere provele u svega nekoliko mjeseci pa tako austrijskim Židovima nije ostalo prostora za prilagodbu na nove uvjete. Vladajući su osigurali da do prilagodbe niti ne dođe te su ciljano provodili rigorozne mjere kako bi židovsko stanovništvo što prije protjerali s austrijskog teritorija. S obzirom na prethodno razdoblje, vidimo promjenu u profilu izbjeglica. Do tada relativno sigurno židovsko stanovništvo u kratkom periodu prisiljeno je napustiti austrijski teritorij. Njima se pridružuju skupine raznih socijalnih i političkih profila, u prvom redu protivnika nacionalsocijalizma.

Samo dva mjeseca prije Anschlusa Imre Rochlitz živio je u relativno sigurnom svijetu. Stariji članovi obitelji vjerovali su da je sve glasnjiji antisemitizam samo prolazna epizoda te su živjeli slobodnim životima nesvjesni promjene koja nadolazi. Uoči tog kobnog ožujka 1938. navršio je trinaest godina, obavio je Bar Mitzvu te tako ostvario svoju religijsku punoljetnost. Putovao je na školske izlete, rado igrao nogomet, a sudjelovao je i u školskoj glumačkoj sekciji. Živio je životom primjerenom jednom trinaestogodišnjaku. Preko noći je svijet koji ga je okruživao bio obojen nacističkom crvenom i crnom, a na svakom koraku su bile istaknute nacističke insignije. Opasnost je vrebala na ulicama jer su Židovi bili maltretirani nemilice. Vrlo brzo je fizički odvojen od svojih nežidovskih školskih kolega, a u konačnici je izbačen iz škole. Odjednom je obitelj svu svoju pažnju koncentrirala na pronalaženje načina za izlazak iz zemlje.³²⁵

Hedwigu Gräfin Schaffgotsch i supruga Franza Schaffgotscha Anschluss je zatekao u inozemstvu, no povratak u Austriju više nije bio moguć. Njezin krimen nalazio se u obiteljskom stablu. Majka joj je bila Židovka te iako su obje bile pokrštene, u novom poretku za njih nije bilo mjesta. Njezin suprug Franz Schaffgotsch, po zanimanju umjetnik, bio je tijekom 1930-tih član Domovinske fronte, a nakon atentata na Engelberta Dolfussa postaje i dijelom Zaštitnih postrojbi. S obzirom na njegov umjetnički stil, nakon njemačke okupacije Austrije, svoja djela više nije mogao slati na izložbe jer su mu radovi proglašeni „degeneričnom umjetnošću.“³²⁶

³²⁵ Rochlitz, *Accident of Fate*, 46-51.

³²⁶ Hedwig Gräfin Schaffgotsch, *Putovima sudbine. 1938-1946.* (Zagreb: Hrvatsko-austrijsko društvo, 2009), 9-10. Iako sama ne navodi svoje političko opredjeljenje, čini se da je bila politički aktivna kroz organizaciju manifestacija omladinskog kluba Domovinske fronte. http://www.stolpersteine-salzburg.at/en/places_and_biographies?victim=Schaffgotsch,Hedwig (posjet: 31. Siječanj 2021.)

Iako je izjava Milana Stojadinovića kroz koju „izražava nadu da će se dosadašnje tijesne veze, pomakom Njemačkog Reicha do granica s Jugoslavijom, još učvrstiti,“³²⁷ odavala poprilično indikativan stav prema Anschlussu, uvođenjem obaveznih viza za austrijske građane taj je stav potvrđen u praksi.³²⁸ Terminologija koja se koristi pri identifikaciji nacionalnost izbjeglica s teritorija sada nestale Republike Austrije ukazuje nam da je prihvaćanje istoga na terenu teklo sporije. Prijenosi institucija i osjećaja da je sad Austrija postala dijelom Trećeg Reicha zahtijevala je određeni vremenski period. Identificiranje s Austrijom nestaje u idućih nekoliko mjeseci, kada je već postalo sigurno da je situacija stalna. Tijekom prvih mjeseci od Anschlusa, lokalne su vlasti pri identifikaciji njemačkih, odnosno austrijskih Židova koristile oba priloga kako bi identificirale nacionalnost pojedinca, stoga nailazimo na fraze kao što su „njemački državljanin“ i „austrijski državljanin.“ Erich Kahn dolazi u Kraljevinu u svibnju 1938. godine te ga se naziva „njemačkim državljaninom.“³²⁹ Naftalija Adlera Herza, Židova iz Beča, se još u kolovozu 1938. smatra Austrijancem pa se u molbi za dozvolu boravka na njega referira kao na „austrijskog državljanina.“³³⁰ U veljači 1939. na istog se pojedinca referira kao na „njemačkog državljanina.“³³¹ Do postupne promjene u terminologiji, odnosno svrstavanju pojedinaca prema nacionalnosti dolazi u jesen 1938. godine kada se u dokumentima pojavljuje fraza „bivši austrijski, sada njemački državljanin.“³³² U onom trenutku kada se prestaje koristiti pojam „austrijskog građanina“ javlja se kao identifikacija pojam „apolita,“ koji označava osobu bez državljanstva. Samuel Rosenberg tražio je potvrdu zavičajnosti za sebe i svoju obitelj, no to mu je odbijeno preko Njemačkog generalnog konzulata u Zagrebu 1939. Uslijedila je odbijenica s obrazloženje da on i supruga „nikada nisu stekli austrijski odnosno sada njemačko državljanstvo, jer ovi niti su zavičajnici u kojoj austrijskoj općini niti su svojevremeno optirali za Austriju.“³³³ Kao Židovi nisu ni bili smatrani njemačkim državljanima stoga im, bez obzira na molbe, državljanstvo naknadno ne bi bilo priznato. Zanimljiva stavka koja se na prvu može činiti suptilnom, a indikativna je za stvaranje potpune slike odnosa prema izbjeglicama jest način na koji se radi razlika između

³²⁷ Grünfelder, „Međimurje u izbjegličkoj krizi,” 119-121.

³²⁸ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 53.

³²⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 16161/38.

³³⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 571, br. 29658/38.

³³¹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 571, br. 29658/38.

³³² HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41041/38.; Isto se pojavljuje i kod molbe za boravak Richarda i Mariane Löwenfeld, „bivši austrijski, sada njemački državljanin.“ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 597, br. 52331/38., kutija 581, br. 41492/38.

³³³ HR HDA-158, bh-ODZ, kutija 40, br. 23328/39.

židovskih i nežidovskih izbjeglica. Leopold Fischer, austrijski izbjeglica, kao razlog napuštanja Austrije navodi kako ga je skupina mladića lažno optužila da je uvrijedio kancelara Hitlera stoga je odlučio pobjeći kako ne bi morao suočiti s kaznom.³³⁴ U spisima se može pronaći i izjednačavanje pojmova „izbjeglica“ i „politički bjegunac“ kada se govori o određenom slučaju, odnosno oba se koriste u istom kontekstu.³³⁵ Nini Eisenstädter izdana je dozvola boravka u trajanju od mjesec dana, a prije samog rješenja uprava sreza u Krapini traže dodatne provjere podataka zbog „poznatog nastojanja Jevreja, da se pod svaku cijenu iz Njemačke sklone.“ S obzirom na to da je Židovka, te da se za vrijeme tog kratkog boravka udala za jugoslavenskog državljanina, nije teško zaključiti da se radi o osobi koja zbog šikaniranja i nasilja bježi iz matične države. U spisima ju se identificira kao „austrijsku državljaniku, Jevrejku.“³³⁶ Unatoč očitoj povredi ljudskih prava i opasnosti za život, austrijske židovske izbjeglice vlasti ne smatraju izbjeglicama te kao takvi nemaju nikakva prava na zaštitu. Uostalom, kroz važeće zakone i propise nastojalo se onemogućiti Židovima ulazak u zemlju, dok su druge skupine uživale minimalna prava dokle god su poštivale jugoslavenske zakone.

Ministarstvo unutrašnjih poslova u trenutku pripajanja Austrije Njemačkoj odaslalo je naputak banskim vlastima kako postupati na pograničnim prijelazima s obzirom na pritisak na granice koji će taj čin izazvati. Svjesni da će određene skupine pojačano bježati od mjera koje će provoditi nova nacistička uprava, posebno upozorenje izdano je za postupak prema „ljevičarima, komunistima i jevrejima“ koje pogranične vlasti moraju odmah vratiti preko granice. Posebno se skreće pažnja na granične prijelaze s Mađarskom zbog uvjerenja da će isti pokušati ući u državu okolnim putevima.³³⁷ Ministarstvo unutarnjih poslova uvjeren je kako se u Mađarskoj skriva „veliki broj imućnijih Jevreja iz Austrije delomično potajno delomično uz veliko (koji je uz) mito prešao u Madjarsku te da se tamo kriju kod madjarskih jevrejskih porodica.“ Uz takvu izjavu uslijedilo je posebno upozorenje pograničnim upravama i policijskim upravama, pogotovo onoj u Zagrebu, da pojačaju kontrolu na prijelazima te da „naročitu pažnju posvete jevrejskim porodicama, kako ove ne bi prikrivale inostrance u svojim kućama.“³³⁸ Zagreb je posebno naglašen

³³⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 542, br. 3429/38.

³³⁵ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 542, 3429/38.

³³⁶ U ovom slučaju je zanimljivo i to što činovnik koristi izraz „Njemačka“ za teritorij koji je nekada pripadao Republici Austriji. HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 17055/38.

³³⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 8217/38.

³³⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 550, br. 11717/38.

u tom spisu zbog angažmana zagrebačkih Židova oko zbrinjavanja izbjeglica. Mogućnost prelaska granice imaju samo oni koji pri sebi imaju tranzitnu vizu. Sva ostala lica, kako ona civilna, tako i vojna, mogu se propustiti preko granice, ali im je određen boravak u Varaždinu gdje će im biti dane daljnje upute. Već spomenuta kategorija dvovlasnika ostaje netaknuta pa tako te osobe imaju pravo neometano prelaziti granicu. Svaki dopušteni boravak uvjetovan je izostankom političke aktivnosti.³³⁹ Pokušaj održavanja neutralnosti na vanjskopolitičkom planu vidljiv je s obzirom na kakav takav prihvata onih koji bježe pred nacističkim režimom. No, svaka politička akcija tih lica koja bi krenula s teritorija Kraljevine Jugoslavije mogla je predstavljati prijetnju za položaj prema Njemačkoj, stoga je vlada nastojala ograničiti svaki pokušaj političkog djelovanja protiv Njemačke. Već samim ograničenjima vezanima uz dolazak Židova pokazala je odmak od neutralnosti. Osim toga, jugoslavenske vlasti nisu htjele dopuštati političke akcije koje bi mogle na bilo koji način izazvati nemire unutar same države.

Imreov strah u tjednima, pa čak i danima, koji su uslijedili nakon Anschlusa bio je itekako opravdan. Austrijski nacisti su napokon izašli iz ilegalnosti te su se počeli izživljavati na austrijskim Židovima s neviđenom brutalnošću. Opljačkana je i uništavana židovska imovina, skupine Židov ponižavane su s najbesmislenijim „javnim“ radovima poput čišćenja ulica četkicama, a kasnije i teškim fizičkim poslovima. Započela je nemilosrdna likvidacija i pljačka židovskih poduzeća. U takvim uvjetima se emigracija činila kao najbolje rješenje, no spora i korumpirana birokracija je isto poprilično usporavala. Kako bi se čitav pojednostavio i ubrzao, u ljeto 1938. u Beču je poslan Adolf Eichmann čiji je „Središnji ured za emigraciju austrijskih Židova“ postao glavni organizator židovske emigracije iz Austrije.³⁴⁰ Tragedija Austrije leži i u činjenici da je dio njemačkih Židova tražio spas u Austriji, a nakon pripojenja doživjeli su brutalniji pogrom nego onaj na svom matičnom teritoriju.

Osim izdavanja putovnica i fiktivnih povratnih viza, austrijski nacionalsocijalisti služili su se i drugim prljavim metodama kako bi ubrzali proces židovskog iseljavanja. Dijelu izbjeglica oduzete su putovnice te su tjerani preko granice bez ikakvih dokumenata. Kao jedan od mnogobrojnih primjera možemo navesti skupinu Židova koji su zapeli na jugoslavensko-mađarskoj granici gdje ih je deportirao GESTAPO. Uhićeni su pri ilegalnom prijelazu granice te

³³⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 555, br. 8217/38.

³⁴⁰ Burleigh, *Treći Reich*, 409-412.

je Jevrejska vjeroispovedna opština u Zagrebu urgirala kod bana Ivana Šubašića da se istima dozvoli boravak kako ne bi bili deportirani nazad u Austriju.³⁴¹ Mariana Allina svjedoči kako su nju i majku uhvatila dva njemačka žandara u blizini jugoslavenske granice. Prilikom ispitivanja izrazile su želju za odlaskom u Jugoslaviju te su ih spomenuta dvojica čak uputila na kojem mjestu mogu prijeći granicu bez ikakvih kontrola.³⁴² GESTAPO se služio i uslugama krijumčara koji bi za određenu naknadu prevozili Židove preko granice. Grünfelder iznosi slučaj stanovitog Josipa Schleicha koji je „bio gestapovac, ali sumnjiva podrijetla“ i koji je Židovima pomagao doći do Zagreba. Iako pomogao u bijegu Židova iz Austrije, izbjeglica Robert Weiss svjedoči kako mu je zbog toga spašen život, njegov lik i dalje predstavlja kontroverzu jer istraživanja ukazuju na to da je dobrovoljno surađivao s GESTAPOM te da se poprilično obogatio na krijumčarenju ljudi preko granice.³⁴³

U odnosu na židovske izbjeglice, nežidovskih i političkih izbjeglica koji su prebjegli u Kraljevinu Jugoslaviju bilo je razmjerno malo. Kao glavne razloge za bijeg preko granice navode neslaganje s postojećim režimom i obavezom služenja vojske. Franz Sajko ne želi služiti u vojsci pod Hitlerovim režimom dok je Karl Jäger bio član Domovinske fronte te mu je prijetila internacija u Dachau. Obojica navode kako ih je na bijeg natjerao i visoki životni standard u Njemačkoj koji si oni ne mogu priuštiti jer nisu mogli naći zadovoljavajuće načine zarade. Samo je jedan posjedovao putnu ispravu, ali su obojica smješteni na „boravak“ u Varaždin te stavljeni pod strogi nadzor.³⁴⁴ Anschluss je u Austriji dočekaio i dio njemačkih državljana koji su napustili matičnu državu zbog neslaganja s nacističkim režimom. Josef Kuchelmeister, njemački izbjeglica, izvorno je pobjegao iz Njemačke kako bi izbjegao vojnu obaveznu, a sada mu je u prijetila kazna kao vojnom bjeguncu. Kako je u Kraljevinu Jugoslaviju ušao ilegalno, po uhićenju odslužio je zatvorsku kaznu u trajanju od tri dana. Nakon toga je prebačen u Varaždin gdje je podvrgnut „strogom nadzoru.“³⁴⁵ Prema dostupnim nam spisima vidljivo je da je i za austrijske političke i civilne nežidovske izbjeglice postojao svojevrsni pandan „prisilnog boravka“ za Židove i to u Varaždinu. Prema popisima iz 1938., koji se odnose na razdoblje od lipnja do listopada, na području je uvijek boravilo

³⁴¹ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 62. Više o „Grupi na ničijoj zemlji“ u Lebl, “Tragedija transporta Kladovo-Šabac. Odbor za pomoć emigrantima.”, 104-106.

³⁴² HR HDA-158, BH ODZ, kutija 49, br. 8872/40.

³⁴³ Grünfelder, „Međimurje u izbjegličkoj krizi“, 125-126.; O ovoj temi više u Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 77-82.

³⁴⁴ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 542, br. 3429/38.

³⁴⁵ HR-HDA-158, SB-ODZ, kutija 16, br. 350/40.

do 15 izbjeglica.³⁴⁶ Prvo što moramo imati na umu jest činjenica da su upisani samo oni koji su ili legalno boravili ili su uhvaćeni te evidentirani od strane vlasti. Moguće da su osobe dobivale samo mjesečne dozvole boravka jer vlastima nije bilo u cilju stalno naseljavanje stranog stanovništva, bez obzira na njihovu nacionalnost. Kao zanimanja tih izbjeglica navodi se da su bili zidari, trgovci, monter, seljaci, mehaničari, trgovački pomoćnici i sl. Sve su to bila zanimanja koja su bila teško zapošljiva i koja je mogao obnašati domicilan stanovnik. Zanimljivost potonjih popisa jest ta da su u njima evidentirani i „jevreji, austrijski državljani.“³⁴⁷ Moguće da se radi o Židovima iz skupine kojima je izvanredno odobrena viza nakon intervencije ministra Korošeca, a za koje Grünfelder navodi da su dobili dozvolu boravka u Varaždinu 8. lipnja 1938.³⁴⁸ Da su vlasti tolerirale ulaze bez svih potrebnih dokumenata, pokazuje nam i slučaj Melanie Pichler. Ušla je u državu bez potrebne vize te kako bi taj nedostatak nadoknadila Uprava policije u Zagrebu naplatila joj je ulaznu vizu. Kao umjetnica koja je nastupala u baru „Ritz“ dobila je i dozvolu za uposlenje od trajanju od mjesec dana.³⁴⁹ Do 1940. godine broj izbjeglica smještenih u Varaždinu se blago povećava. Rezultat je to ratnog stanja u Europi i zatvaranja granica prema zapadu. Prema popratnim bilješkama izbjeglice su i dalje stizale ilegalnim putem te su za nekima koji nisu poštivali rokove dozvola boravka raspisane tjeralice s ciljem prebacivanja preko granice.³⁵⁰ Dio izbjeglica je shvatio kako boravak u Jugoslaviji ne ispunjava njihova očekivanja pa su od lokalnih vlasti tražili dopuštenje da ih se prebaci nazad u Njemačku. Franz Sajko, otac spomenutog imenjaka, šalje molbu varaždinskom predstojništvu policije za odobrenje prebacivanja njegova sina nazad u Njemačku.³⁵¹ Vlasti su takvim molbama udovoljavale te bi pojedinci bili vraćani preko granice.³⁵²

Da su stroge kontrole vršene i nad nežidovskim izbjeglicama svjedoči Hedwiga Schaffgotsch u svojim memoarima. Bračni par Schaffgotsch u Kraljevinu Jugoslaviju stigao je legalnim putem s važećim putovnicama, potvrđenom vizom i potvrdom Ministarstva unutrašnjih poslova. Na relaciji Šipan-Zagreb-Dubrovnik živjeli su sve do travnja 1941. te su u tom razdoblju uspjevali produžiti dozvole boravka u više navrata, no bili su obilježeni činjenicom da su austrijski

³⁴⁶ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 542, br. 3429/38

³⁴⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 542, br.3429/38

³⁴⁸ Grünfelder, *Sustigla ih Šoa*, 61.

³⁴⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41491/38.

³⁵⁰ HR-HDA-158, BH-ODZ, kutija 16, br. 350/40.

³⁵¹ HR HDA-158, BH.ODZ, kutija 16, br. 3429/38.

³⁵² Vidi još: HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 565, br. 26292/38.

emigranti. Hedwiga svjedoči kako su „neprestano imali poteškoća s vlastima, čak se dogodi da nas više puta tjedno pozivaju u različite urede“ te su često morali dokazivati da nisu Židovi te da imaju valjane austrijske putovnice i dozvole boravka.³⁵³ Kako izbjeglice nisu imale dozvolu za rad, nije postojao način da se itko od njih dvoje zaposli kroz službene kanale. No, s obzirom na to da su se uspijevali dugo zadržati na teritoriju Banovine Hrvatske vlasti su čestim provjerama pokušavale otkriti na koji način se financiraju. Franz je bio slikar pa su se izdržavali od prodaje njegovih umjetnina, što upućuje na zaključak da financiranje izbjeglica slobodnim zanimanje nije bilo pravno regulirano te ih se na temelju toga nije moglo otkloniti iz države. K tome, uživali su zaštitu krčkog biskupa koji je za njih urgirao i kod nadbiskupa Stepinca.³⁵⁴ Tijekom ljeta 1940. godine, boravak u Dubrovniku morali su naprasno prekinuti uz objašnjenje kako stranim njemačkim i austrijskim državljanima nije više dopušten boravak na obali. Zbog pojačanog protoka izbjeglica iz Italije i pokušaja krijumčarenja morskim pute, propisano je da izbjeglice od tog trenutka moraju i mogu boraviti isključivo u unutrašnjosti.³⁵⁵

6.3. Čehoslovačka nestaje

Münchenski sporazum označio je početak kraja Čehoslovačke koja je nastala nakon Prvog svjetskog rata. Prva masovna maltretiranja židovskog stanovništva Sudetske regije započinju već tijekom rujna 1938. godine, a oni koji se nisu uspjeli skloniti u tada još uvijek sigurne dijelove zemlje, uhapšeni su i deportirani u koncentracijske logore po dolasku Nijemaca. Nakon što su Hitlerove trupe osvojile ostatak Češke, a Slovačka je postala marionetska država, pod novom upravom su se našli deseci tisuća Židova, među kojima su bili i oni koji su bježali iz Njemačke i Austrije.³⁵⁶

Ministarstvo unutrašnjih poslova odmah je po priključenju Sudeta Njemačkoj izdalo naredbu kako se sa „sudetskim jevrejima“ treba postupati po svim pravilima koja vrijede za njemačke i

³⁵³ Čini se da su preko poznanika uspjeli doći i do nadbiskupa Alojzija Stepinca koji je urgirao barem u jednom slučaju oko produženja dozvole boravka. Schaffgotsch, *Putovima sudbine*, 57-64.

³⁵⁴ Ibid. 46-55.

³⁵⁵ Ibid. 98. Za ovaj navod nisam pronašla službeni dokument.; Bračni par Schaffgotsch uhitile su ustaške jedinice u jesen 1942. godine. Nakon što su predani talijanskim vlastima, Franz umire od tifusa u zatočeništvu. Hedwiga je preživjela zatočeništvo te je radila u talijanskim vojnim lazaretima. Oslobođenje je dočekala u Torinu. (http://www.stolpersteine-salzburg.at/en/places_and_biographies?victim=Schaffgotsch,Franz+Gotthard Datum posjeta: 01. veljače 2021.)

³⁵⁶ Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of the Holocaust: The Complete History* (Taylor&Francis e-library, 2005), 15-18.

austrijske Židove.³⁵⁷ Tako je Blanki Bertman „obzirom na propise koji važe za doputovanje jevreja stranih državljana“ u prosincu 1938. godine odbijena molba za doputovanje.³⁵⁸ Oskar Goldstein moli vizu za boravak u Kraljevini, no prema uputama Predstojništva policije u Varaždinu ona se odbija jer „bi je mogao zloupotrijebiti i pod raznim izgovorima pokušati da ostane u našoj državi.“³⁵⁹ Komadanjem ostataka Čehoslovačke, sve restriktivne mjere protiv židovskog izbjeglica protežu se i na židovsko stanovništva s tog područja.

U pregledanoj arhivskoj građi naišla sam tek nekoliko spomena slovačkih Židova koji prelaze u Kraljevinu. S obzirom na to da se u službenim spisima oko uvođenja restrikcija Židovskim izbjeglicama ne spominju kako postupati sa onima iz Slovačke, moguće je pretpostaviti da je praksa prema njima bila slobodnija te da su lakše dobivali vize. Bračni par Schiek, Vojteh i Gizela, u kolovožu 1939. traže dozvolu boravka u Zagrebu odakle planiraju nastaviti svoj put za Palestinu. Pri dolasku izdana im je viza, uz potrebno odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova, za boravak u Kraljevini Jugoslaviji u trajanju od 20 dana. Na prijedlog Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu produživane su im dozvole za boravak sve do siječnja 1940. godine i to s argumentom da posjeduju dokumente potrebne za odlazak u Palestinu te da su dokazali da imaju dovoljno sredstava za život. U odnosu na njemačke i austrijske židovske izbjeglice, vlasti su prema supružnicima Schiek bile poprilično popustljive, no kako se odlazak u Palestinu odužio izvan okvira planiranih dozvolom boravka, Vojteku Schieku je početkom 1940. godine određen prisilan boravak u Stubičkim Toplicama gdje je čekao konačan odlazak u Palestinu.³⁶⁰

Kako među se češkim i slovačkim izbjeglicama ne bi razvila politička djelatnost koja bi mogla ugroziti vanjskopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije u odnosu na ratobornu Njemačku, sreska načelstva šalju izvještaje banskoj upravi o boravku možebitne češke i slovačke emigracije na njihovom teritoriju. Prema sačuvanim spisima nema naznaka da se odvijala kakva nedozvoljena politička aktivnost među spomenutim emigrantima pa tako Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu ističe „kako se dosadašnjim provjerama nije moglo primijetiti, da bi se među Česima ili Slovacima

³⁵⁷ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 581, br. 41594/38.

³⁵⁸ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 588, br. 54715/38.

³⁵⁹ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 588, br. 55468/38.

³⁶⁰ Gizela Schiek je u međuvremenu nastradala i preminula. HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 4192/39.

koji ovdje borave, nalazilo koje lice, koje bi se isticalo bilo svojim radom, bilo nekim naročitim položajem.“³⁶¹

František Kavalek uhićen je pri ilegalnom prijelazi u državu na prometnici Kamenjak-Sušak. U Kraljevinu Jugoslaviju je prešao nakon što je zbog „političkih“ razloga napustio Češko-moravski protektorat te se preko Italije namjeravao prebaciti u Francusku „radi pristupanja Čehoslovačkoj legiji.“ Konačno je predan Čehoslovačkom savezu u Zagrebu koji ga je poslao u „Siriju kako bi mogao pristupiti u francusku vojsku.“³⁶² Što se tiče nežidovskih državljana Češkomoravskog protektorata, vlasti nisu prakticirale vraćanje preko granice onih koji su ju prešli ilegalno već su ih propuštali dalje ako su izrazili želju za nastavkom putovanja i nisu pokazali interes za ostankom u Kraljevini. Bohuslav Kauba i Beneš Ladislav bježe iz Češkomoravskog protektorata zbog toga što su bili progonjeni od GESTAPO-a kao politički neprijatelji. Ilegalno su putovali preko Slovačke i Mađarske, a u Kraljevini su ušli preplivavši Muru. Komesarijat željezničke i pogranične policije šalje ih u Zagreb odakle nastavljaju put u Siriju.³⁶³

6.4. Poljske izbjeglice – Njemačka prekida pakt

Europske demokracije bile su svjesne da se Njemačka sprema napasti Poljsku, no napad 1. rujna 1939. svejedno ih je iznenadio. U nacističkim vizijama Poljska nije smatrana državom pa prema tome nije mogla niti imati vojsku, a njezini stanovnici nisu bili ništa nego „podljudi.“³⁶⁴ Antisemitizam u Poljskoj nije došao s Nijemcima, već su u godinama prije rata Židovi diljem zemlje šikanirani, napadani pa čak i ubijani. Već u prvim danima rata njemačke trupe nemilosrdno su se obračunavale s poljskim vojnicima kojima nisu priznavali status ratnih zarobljenika. Društva se nastojalo obezglaviti te su ubrzo likvidirani oni koji su mogli na bilo koji način predstavljati prijetnju novom poretku. Civili su ubijani nasumično. Židovsko stanovništvo izdvojeno je od Poljaka i tretirano kao da ne zaslužuju niti osnovne uvjete života.³⁶⁵ Prema Kraljevini Jugoslaviji kreće novi masovni izbjeglički val.

Da su pogranične vlasti imale velikih problema s kontrolom izbjegličkog vala svjedoči i dopis s početka 1940. godine. Ministarstvo unutrašnjih poslova izražava izrazito nezadovoljstvo

³⁶¹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 82, br. 1275/41.

³⁶² HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, 14893/40.

³⁶³ HR HDA-155, BH-KB, kutija 23, br. 22424/40.

³⁶⁴ Snyder, *Bloodlands*, 124.

³⁶⁵ Gilbert, *The Routledge Atlas of the Holocaust*, 20-24.

zbog konstantnog prolaza „Jevreja, Čeha i Poljaka“ što „izaziva proteste jedne strane sile, koja u ovim slučajevima gleda povredu stava neutralnosti...“ Apeli i upozorenja upućeni u vezi kontrole graničnih prijelaza nisu urodili plodom stoga banska vlast stavlja dodatan pritisak na sreske i gradske uprave, kao i onu pograničnu, prijetnjom suspendiranja svakoga tko propusti izbjeglice preko granice.³⁶⁶ Kao što ćemo vidjeti, takva upozorenja nisu naišla na plodno tlo jer su pogranične vlasti sve do početka rata u Jugoslaviji gotovo svakodnevno rješavale probleme s izbjegličkim skupinama koje su prebacivane s mađarskog teritorija. Politika prema poljskim skupinama provođena je nesrazmjerno iako je njemačka prijetnja bila ozbiljnija nego ikad. Niz izvješća sugerira da su izbjeglice prelazile granicu u okolice Gole i Virovitice, na području Baranje te u okolici Murske Sobotice. Propusnost granica je bila poprilično visoka, kao što ćemo kasnije i vidjeti, stoga ne čude kritike banskih vlasti na neefikasnost pograničnih i policijskih organa na tim područjima. S obzirom na ulazne kvote, većini je cilj tranzit prema Italiji pa dalje prema prekomorskim zemljama, dok niz vojnih bjegunaca ističe kako planiraju kroz Jugoslaviju otputovati u Francusku gdje bi se pridružili francuskim legijama.³⁶⁷

Već na samom početku izbjegličkog vala Ministarstvo inostranih poslova donijelo je odluku o izdavanju isključivo tranzitnih viza poljskim civilima s pravom zadržavanja svega nekoliko dana ako za to postoji opravdan razlog. Uvjet za dobivanje tranzitne vize bila ulazna viza one države u koju putnik odlazi. Ulazne vize za poljske građane nisu bile predviđene s obrazloženjem „što u našoj zemlji imam ovelik broj drugih izbjeglica.“ Osnovan je privremeni komitet za smještaj poljskih izbjeglica čije je vodstvo prihvatilo ulaznu kvotu od 1000 izbjeglica koje može zbrinuti. Svjesni da mjesto u ulaznim kvotama znači spas, znala je i skupina izbjeglica koja je u siječnju 1941. ilegalno prešla na jugoslavenski teritorij te se uputila u Zagreb, u poljski konzulat, kako ih konzulat „, smjestio u tabor poljskih izbjeglica u Jugoslaviji.“³⁶⁸ Iznimka za izdavanje ulazne vize su „, imućni građani“ ako mogu dokazati da su dovoljno situirani da neće pasti na teret države.³⁶⁹ Prema popisima koji su sakupljeni u prvim mjesecima poljskog zbjega razvidno je da zemlju napušta više političkih lica i građanskih predstavnika u odnosu na primjerice popisima Židova koji su bježali iz Njemačke i kojima smo se bavili. Za njih nije postojala ni internacija kao opcija. Svim tim konzulima, atašeima ambasada, čak i nekim publicistima i novinarima, jugoslavenske su vlasti

³⁶⁶ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 3882/39.

³⁶⁷ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 7, br. 47003/39.

³⁶⁸ HR HDA-155, BH-KB, kutija 82, br. 189/41.

³⁶⁹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 8, br. 53545/39.

izdale vize u trajanju između 30 dana i 6 mjeseci. Svi oni spadaju u kategoriju civilnih lica s izdanim posebnim odobrenjima dužeg trajanja. Ostalim građanima izdavane su „standardne“ vize bez prava zadržavanja. No i za jedne i za druge ostanak u Kraljevini Jugoslaviji nije bio opcija, pogotovo zbog ograničenih ulaznih kvota. U tom trenutku vize za ulazak u zemlju nisu izdane niti jednoj osobi.³⁷⁰ Onim izbjeglicama koji su kroz Jugoslaviju prolazili samo tranzitno, primjerice prema Italiji, bile bi oduzete putovnice sve do dolaska u Maribor odakle su kretali za Italiju. Na taj način je osigurano da se netko od putnika ne usudi tijekom tranzita nestati unutar granica Banovine.³⁷¹ Poljaci, a pogotovo poljski Židovi, imali su sve manje mogućnosti za dobiti potrebna odobrenja za ulazak u Kraljevinu. Na granicama su se pojavili izbjeglice za koje su pogranične vlasti primijetile da posjeduju falsificirane jugoslavenske vize, a koje su se izrađivale u Varšavi. U ovom slučaju je radionica zatvorena, a krivci su kažnjeni.³⁷² Da je bilo otpora vraćanju preko granice svjedoči i izjava zamjenika sreskog načelnika u Đurđevcu da nije mogao izvršiti vraćanje skupine poljskih izbjeglica preko granice jer su se ovi opirali i izjavili „da će se radije dati pobiti nego dozvoliti da budu vraćeni nazad u Mađarsku.“³⁷³ Iz istog izvora stiže zanimljiva izjava kako je, s obzirom na pobunu poljskih izbjeglica na granici, dobio naređenje banske vlasti, odnosno od Odjela za državnu zaštitu, da izbjeglice počne u manjim skupinama propuštati prema Zagrebu i poljskom konzulatu.³⁷⁴ Zbog brojnosti izbjegličkih skupina pred kraj razdoblja o kojem govorimo, a koje su pogranične vlasti teško kontrolirale, u praksi su se stroge kontrole zaobilazile, pogotovo ako su izbjeglice imale dokaze da se nemaju namjeru zadržavati na jugoslavenskom teritoriju. Čini se kako su praksu propuštanja izbjegličkih skupina sreski načelnici često provodili jer je u siječnju 1941. još jedna skupina slobodno upućena u poljski konzulat u Zagrebu. Iako je skupina ilegalno prešla granicu, posjedovali su putovnice i ulazne vize za treće države te su tvrdili da su dobili uputu u poljskom konzulatu u Budimpešti da im je najbolje otputovati za Palestinu preko jugoslavenskog teritorija.³⁷⁵ Mađarima je bilo u cilju što prije se riješiti poljskih izbjeglica. Prema svjedočenju mađarskog sreskog načelnika u Barču, država je za skrb o izbjeglicama dobivala pomoć od poljskog konzulata u Pešti, Crvenog križa te djelomično i mađarske vlade. Kako je mađarska vlada

³⁷⁰ HR HDA-155, BH-ODZ, kutija 8, 47566/39. No, ne znači nužno da ih Poljaci nisu tražili. Ovom pitanju mogu se posvetiti dodatna istraživanja.

³⁷¹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 8, br. 47566/39.

³⁷² HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 4474/40.

³⁷³ HR HDA-155, BH-KB, kutija 82, br. 59/41.

³⁷⁴ HR HDA-155, BH-KB, kutija 82, br. 59/41.

³⁷⁵ HR HDA-155, BH-KB, kutija 82, br. 144/41.

bila sklona izručivati poljske izbjeglice njemačkim agentima koji su putovali državom u potrazi za bjeguncima, izbjeglice su nastojale što prije napustiti državni teritorij. S obzirom na to da su i sami poticali priče da se iz Jugoslavije lako može otputovati u Francusku, odobrali su i poticali premještanje poljskih izbjeglica prema jugoslavenskoj granici.³⁷⁶ Mađarska je od prihvata izbjeglica svakako imala koristi jer je svo oružje, nakon razoružanja vojnih bjegunaca, ostalo u posjedu mađarske vojske. Dvojica bjegunaca svjedoče kako su prebjegli vojnici sa sobom prenijeli razni vojni materijal „radi toga da mađarska vojska bude dobro naoružana-ojačana, jer Poljaci vjeruju da će jednog dana ipak doći do razmimoilaženja pa čak i neprijateljstva između Mađarske i Njemačke.“³⁷⁷ Dio izbjeglica služio se i uslugama krijumčara. Ivan Jadan više puta je kažnjavan i uhićivan zbog krijumčarenja poljskih izbjeglica preko jugoslavensko-mađarske granice. Prelazio bi na mađarsku stranu granice gdje bi okupljao izbjeglice koje bi zatim njegov suradnik riječnim putem prebacivao na jugoslavenski teritorij gdje bi bili uhićivani. Kako bi dodatno naplatio svoje usluge, pisao je molbe poljskom konzulu „da mu pošalje novaca za uzdržavanje poljskih izbjeglica.“³⁷⁸

Abraham Weiss doputovao je s valjanom putovnicom i vizom izdanom u konzulatu u Berlinu, no komesarijat u Koprivnici mu uskraćuje ulazak jer nije imao odobrenje Ministarstva unutarnjih poslova.³⁷⁹ Wilhelm Vogelhut ishodio je tranzitnu vizu kroz Jugoslaviju za put prema Italiji i to bez prava na zadržavanje na jugoslavenskom teritoriju. Tokom tok putovanja, promijenio je svoju destinaciju pa tako želi otputovati na imanje Golenić. Stoga mu vlasti odbijaju bilokakvu dozvolu boravka s obrazloženjem da je, „ovaj poljski jevrejin, hteo dobivenu tranzitnu vizu...iskoristiti za nedozvoljeni boravak u našoj državi, gdje bi se vjerojatno odao prosjačenju, pošto je doputovao bez životnih sredstava.“³⁸⁰ Židovi koji su tražili tranzitne vize za Italiju u stranim konzularnim predstavništvima dodatno je otežan postupak kako bi se umanjila mogućnost da zbog odbijanja iz Italije se zadrže na jugoslavenskom teritoriju. Naime, kao uvjet za odobravanje tranzitne vize kroz

³⁷⁶ Prema ovom iskazu, čini se kako su mađarske vlasti na taj način htjele dokazati Njemačkoj kako nemaju namjeru pomagati izbjeglice već da su spremni na suradnju u hvatanju istih. Istovremeno njemačko odbijanje, odnosno službenu šutnju po pitanju izručenja poljskih izbjeglica, interpretira kao dokaz da izručenjem i tretmanom izbjeglica Njemačka ne želi na sebe privući pažnju kako međunarodna javnost ne bi „okrivio Njemačku radi progona poljskog stanovništva.“ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 57, br. 565/40.

³⁷⁷ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 9, br. 50106/39.

³⁷⁸ S obzirom na to da zatvorske kazne i novčane globe nisu imale učinka na ponašanje Ivana Jdana, potonji je po posljednjem uhićenju kažnjen s prisilnom internacijom u Donjem Lapcu .HR HDA-155, BH-KB, kutija 71., br. 71232/40.

³⁷⁹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 2713/40.

³⁸⁰ HR HDA-145, SB-ODZ, kutija 558, br. 20444/38.

Jugoslaviju osoba je morala ishoditi i posebno talijanskog Ministarstva vanjskih poslova za tranzit kroz njihov teritorij. Ako je osoba putovala kroz Italiju u treću zemlju, kao uvjet odobrenja morala je priložiti i vizu te države.³⁸¹ O tvrdj politici, u praksi koje nije bilo ostavljena niti najmanja mogućnost za prihvata poljskih Židova, svjedoči sljedeći slučaj. Myczyslav Epstein dobio je dozvolu boravka temeljem vize odobrene od strane Ministarstva unutrašnjih poslova u trajanju od 10 dana. No kako u tom razdoblju nije napustio državu, vlasti za njim i suprugom raspisuju potjeru. U obrazloženju za takav postupak navodi se da iako je rođen kao katolik „s obzirom na to da mu je stric Epstein Ignac...francuski državljanin koji je po rođenju jevrej, sigurno da je i on podrijetlom jevrej.“ Istovremeno za suprugu nije važno podrijetlo „jer je francuska državljanica...a u Francuskoj ne postoje protujevrejski zakoni.“³⁸²

Skupina poljskih državljana početak rata je dočekala u Bukureštu gdje su boravili poslovno. Kako ne bi bili mobilizirani, odlučili su se ne vratiti u Poljsku. U Jugoslaviju su ušli temeljem važećih viza, a smjestili su se u okolici Karlovca kod župnika Sigismunda Majchrzaka. Karlovačka uprava bila je spremna dati pozitivno rješenje za boravak s obzirom na to da je za skupinu garantirao spomenuti župnik i jer su se mogli samostalno uzdržavati.³⁸³ Jan Czechowicz prešao je u Banovinu u blizini Virovitice tvrdivši kako na graničnom prijelazu nije bilo graničnih organa te je stigao u Bašku vodu bez da je naišao na kakve kontrole. Smjestio se u vili u Baškoj vodi uz dozvolu vlasnika te ga financira ujak iz Praga kojemu se namjerava preseliti. Zbog toga što nema namjeru ostati na jugoslavenskom teritoriju i ima garancije da će biti materijalno zbrinut, vlasti mu dopuštaju dozvolu boravka s pravom na produženje iste.³⁸⁴ Moguće da su ovi slučajevi samo jedni od onih koji spadaju u ulaznu određenu ulaznu kvotu za poljske izbjeglice. Kada bismo sagledali navedene primjere civilnih izbjeglica, izuzev židovskih, vidimo da su banske vlasti iste tretirali nešto povoljnije u odnosu na židovske sunarodnjake ili čak čehoslovačke ili njemačke državljanice u godinama prije. Moguće da su na taj način banske vlasti nastojale držati kontrolu nad izbjegličkim problemom koji je nakon 1939. postajao sve kritičniji. Kontrola unutrašnje državne sigurnosti djelomično je prevagnula nad vanjskopolitičkim odnosima, u prvom redu onom s Njemačkom. Lakše je bilo „udobrovoljiti“ djelomično jedan dio tog izbjegličkog vala kako bi se pozornost mogla usmjeriti na one dijelove koje je nastojala i dalje čvrsto kontrolirati, a to je bila

³⁸¹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 8, br. 47567/39.

³⁸² HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 16, br. 306/40.

³⁸³ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 40, br. 4163/40.

³⁸⁴ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 14882/40.

politika prema stranim židovskim izbjeglicama. Civilnim poljskim izbjeglicama je čak dopušteno i pravo na zaposlenje, ali samo u onom mjestu u kojem im je određen boravak.³⁸⁵

Još jedna skupina izbjeglica bilo je poljsko svećenstvo. Oni kao duhovni vođe poljskog naroda bili su izloženi progonu njemačkih vlasti. Kako bi se neki od njih spasili iz Poljske, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu moli vize za ulazak u zemlju te se obavezuje kako će se nad njima vršiti nadzor „kako se ne bi bilo čime ogriješili o interese naše države.“³⁸⁶ Događalo bi se da svećenici dođu u zemlju zajedno s izbjegličkom skupinom, ali da im se dozvole boravka izdaju tek naknadno. Josip Matuszek koji „kao izbjelica bez vize“ stiže u Stenjevec gdje postaje pomoćnik u rimokatoličkom župnom uredu.³⁸⁷ Zbog nestašice duhovnog vodstva u mjestima diljem Banovine, Nadbiskupski stol je, barem na području svoje nadležnosti, razmještalo poljske svećenike po potrebi. To je slučaj i Adama Novaka, koji je „temeljem telefonske naredbe“ propušten preko granice. Očito se znalo događati da tek po promjeni namještenja, odnosno mjesta boravka svećenika, Nadbiskupski stol obavijesti banske vlasti. Samim time se svrha stroge kontrole kretanja stranaca gubi, stoga banska vlast negoduje i upozorava da „svećenici emigranti potpadaju pod iste propise kao i ostali emigranti.“³⁸⁸

Nakon sloma poljske vojske, dio oficira uspijeva pobjeći od Nijemaca te ti vojni bjegunci u Jugoslaviju ulaze ilegalno preko mađarske granice. Predviđeno je da se za sva vojna lica vraćaju preko granice, osim ako nema posebnu dozvolu za boravak.³⁸⁹ Stanislav Vukovski napustio je Poljsku u trenutku njemačkog napada i povukao se zajedno s trupama u Rumunjsku. Činjenica da je tijekom svog putovanja zadobio teške smrztotine, nije spriječila pogranične vlasti da ga prebace na mađarski teritorij.³⁹⁰ Eugenius Mošeinski, Jan Bjelski i Ježi Paflas prelaze na jugoslavenski teritorij uz prešutno odobravanje mađarskih pograničnih organa. Obično su ilegalne izbjeglice pješke ili preko rijeke prelazile granicu, no trojica vojnika je dio puta prošla vlakom što pogranična policija smatra sigurnim dokazom da je prijelaz izvršen s namjerom.³⁹¹ Da su se među izbjeglicama širile informacije da Jugoslavija pomaže poljske izbjeglice potvrđuju Jan Klimek i

³⁸⁵ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 53, br. 15420/40.

³⁸⁶ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 91, br. 18282/41.

³⁸⁷ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 91, br. 18282/41.

³⁸⁸ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 91, br. 18282/41.

³⁸⁹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 8, br. 53545/39.; kutija 7., br. 47003/39.

³⁹⁰ HR HDA-155, BH-KB, kutija 82, br. 1201/41.

³⁹¹ HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 7, br. 47003/39.

Česlav Widkowski. Mađarska vlada smještala je vojne bjegunce u logore, često stacionirane duž granica, kako bi ih se, između ostalo, moglo lakše prebaciti, te je među njima širila vijesti da se u Jugoslaviji nalaze logori iz kojih se izbjeglice, uz pomoć poljskih predstavništva šalje kao legionare u Francusku za borbe na zapadnom frontu.³⁹²

³⁹² Što se dogodilo s njima nakon što su dali iskaz, nije ostalo zabilježeno. Možemo samo pretpostaviti da je Jan Klimek nastavio svoj put u Jugoslaviji jer se od uprave traži da dostave pismo pomoći njegovom bratu, žandarmerijskom naredniku u Bosni u kojem traži pomoć za ostanak u državi, što nadležne vlasti izvršavaju. HR HDA-158, BH-ODZ, kutija 9, br. 50106/39.

7. Zaključak

U proljeće 2018. objavljena je knjiga Anna Marie Grünfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, a ja sam istovremeno, nesvjesna činjenice da objavljivanja knjige, prijavila temu svog diplomskog rada. Nedugo nakon toga dobila sam komentar kako nema potrebe da se ta tema istražuje kada je već sve istraženo. Na prvu sam komentar ozbiljno prihvatila i mučila se s razmišljanjima kako nema smisla upustiti se u istraživanje jer se očito nije ništa značajno događalo na ovom teritoriju vezano uz izbjeglice kada se o tome u historiografskim krugovima gotovo i ne piše. Kako li sam se samo prevarila.

Prva zamka u koju sam upala bila je pretpostavka da ću proučavati samo zbjegove židovskog stanovništva te sam već na samom početku odbacila ikakve ideje da ću pronaći konkretne informacije o nežidovskim izbjeglicama. Tu se nadovezuje drugi problem, ali u ovom slučaju se pokazalo blagoslovom, a to je nesređenost arhivske građe. Fondovi koje sam proučavala sastoje se od stotina, čak i tisuća, kutija u kojima je gradivo o izbjeglicama razasuto. Vjerujem kako arhivska struka ima razloga za takvu praksu, no za jednog istraživača je to popriličan problem jer se događa da se neki važni dijelovi nenamjerno izostave. Istovremeno to može biti i blagoslov, jer je ta razjedinjenost građe ovom radu dala novu dimenziju i rezultirala prikazom palete skupina koje su napuštale svoje domove zbog nacističke opasnosti. Svakako su potrebni daljnji naponi povjesničara u istraživanju ove teme te vjerujem da smo, što se tiče arhivske građe i svjedočanstava, tek zagrebali površinu.

Savska banovina, a kasnije i Banovina Hrvatska provodile su izbjegličku politiku temeljem odluka iz Beograda. Beograd je iste dobrim dijelom krojio na tragu izvješća i apela vlasti onih banovina koje su se prve našle izbjeglicama na putu, kao što je bila Savska banovina. Mjere uvedene radi ograničavanja i kontroliranja izbjegličkog vala od samih početaka imale su antižidovsku notu i nastojale su Židovima što više ograničiti mogućnost dugotrajnog boravka u zemlji. Prije 1938. praksa prema Židovima provodila se puno „mekše“ jer zbjeg iz Njemačke brojčano nije bio alarmantan, pogotovo u odnosu na zapadne europske zemlje koje su za izbjeglice predstavljale prioritet kod tranzita. Židovske izbjeglice tolerirane su u Savskoj banovini u onoj mjeri od koje su vlasti mogle imati koristi. Odnosno, iako se javno proklamiralo nezadovoljstvo dolaskom izbjeglica, u praksi se pozdravljao pritek židovskog kapitala i stručne radne snage. U toj prvoj fazi, iako prijateljskim odnosima s Njemačkom, dok je potonja tek konsolidirala svoj položaj

u Europi, protesti iste zbog zbrinjavanja izbjeglica nisu percipirali kao izrazito opasni. Njemačkim intelektualcima i političkim izbjeglicama Kraljevina Jugoslavija zbog svoje, u odnosu na zapadne zemlje, nerazvijene političke i intelektualne kulture, nije bila privlačna. Provođenje politike neutralnosti očituje se u istovremenom pružanju zaštite izbjeglicama koje bježe iz Austrije zbog svojih simpatija prema nacizmu, ali i onima koji bježe zbog opasnosti koju predstavlja nacizam. Vlasti Savske banovine nastojale su razdvojiti te skupine, te su prvi smješteni na periferiju u odnosu na Zagreb kako se ne bi izgradio dojam da banske vlasti otvoreno podržavaju jednu tako agresivnu političku grupaciju.

Od 1938. godine izbjeglička politika provođena je sve restriktivnije na svim razinama. Posljedica je to masovnih zbjegova iz Austrije, Čehoslovačke i Poljske koje su postale žrtvama njemačke ekspanzionističke politike. U početku je restriktivnija politika trebala ograničiti i onemogućiti dolazak izbjeglica na jugoslavenski teritorij, no prema 1941. godini postalo je sve očitije kako vlasti tu bitku gube. Židovske izbjeglice postaju apsolutno nepoželjne u državi, dozvole boravka izdavane su im na kapaljku i to eventualno uz intervencije židovskih institucija za pomoć ili vlasti. Banovina Hrvatska omogućavala je, na tragu odluka iz Beograda, jedino tranzit kroz državu, no ogradila se od brige za izbjeglice čiju su skrb preuzele židovske institucije. Prema trenutku izbivanja Travanjskog rata vidljivo je kako opada broj židovskih izbjeglica, a sve su više evidentirani civilna i vojna lica drugih narodnosti. Posljedica je to, sve restriktivniji mjera na području Trećeg Reicha zbog su Židovi imali sve manje ili minimalne mogućnosti za iseljenje. Sve rigorozniji uvjeti za dobivanje jugoslavenskih viza i dozvola za ulazak samo su doveli do porasta ilegalnih prelazaka preko jugoslavenske granice. Unatoč protestima iz Beograda, na lokalnoj su razini banske vlasti davale odobrenja za propuštanje skupina nežidovskih izbjeglica kako bi smanjili pritisak na poprilično preopterećen sustav na granicama.

8. Bibliografija

IZVORI

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu.

Savska banovina. Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu. HR-HDA-145

Banovina Hrvatska. Kabinet bana. HR-HDA-155

Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu. HR-HDA-158

MREŽNI IZVORI

Konvencija i protokol o status izbjeglica s uvodnim napomenama Ureda Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice. https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/konvencija_1951.pdf

LITERATURA

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

Blom, Philipp. *Rastrgane godine: 1918.-1938*. Zagreb: Fraktura, 2017.

Boeckh, Katrin. „Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. Godine.“ *Časopis za suvremenu povijest* 27 br. 1 (1995): 33-53.

Burleigh, Michael. *Treći Reich: Nova povijest*. Zagreb: Fraktura, 2012.

Caestecker, Frank. „How the Refugees Crisis from Nazi Germany got (partly) solved through International Concertation.“ *Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 27 (2017): 39-59.

Damjanović Ivana, Leopoldina Tomičević. „Pravni položaj izbjeglica.“ *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 38, br. 79 (2004): 55-84.

Dukovski, Darko. *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća. II. dio*. Zagreb: Alinea, 2005.

Durieux, Tilla. *Mojih prvih devedeset godina*. Zagreb: Durieux, 2001.

Geiger, Vladimir. „Nijemci u Hrvatskoj.“ *Migracijske teme* 7, br. 3-4 (1991): 319-334.

- Gilbert, Martin. *The Routledge Atlas of the Holocaust: The Complete History*. Taylor&Francis e-library, 2005.
- Goldstein, Ivo. „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945.“ U *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović, 23-49. Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding, Novi Liber, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Zagreb: Novi liber, 2004.
- Gräfin Schaffgotsch, Hedwig *Putovima sudbine. 1938-1946*. Zagreb: Hrvatsko-austrijsko društvo, 2009.
- Grünfelder, Anna Maria. „Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvit Drugoga svjetskog rata.“ *Podravina VIII*, br. 16 (2009): 115-140.
- Grünfelder, Anna Maria. *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.
- Heim, Susanne. „The Attitude of the US and Europe to the Jewish Refugees from the Nazi Germany.“ U *Refugee Policies from 1933 until Today: Challenges and Responsibilities*, ur. Steven T. Katz i Juliane Wetzel, 55-62. Berlin: Metropol Verlag, 2018.
- Hilberg, Raul. *The destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier, 1985.
- Huzjan, Vladimir. „Hitlerovci u Varaždinu 1934. godine.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 24 (2013): 575-595.
- Iveković, Mladen. *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*. Zagreb: Naprijed 1970.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: INIS, 2005.
- Kaurin, Sara. „Azil u suvremenom međunarodnom pravu.“ *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* vol. 47, br. 96 (2014): 87-108.
- Kershaw, Ian. *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949*. Zagreb: Fraktura, 2017.
- Krizman, Bogdan. „Jugoslavija i Austrija 1918.-1938.“ *Časopis za suvremenu povijest* 9, br. 1 (1977): 5-23.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.* Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Le Rider, Jacques. *Mitteleuropa.* Zagreb: Barbat, 1998.

Lebl, Ženi. "Tragedija transporta Kladovo-Šabac. Odbor za pomoć emigrantima." U *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović, 102-163. Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002.

Mazower, Mark. *Hitlerovo Carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi.* Beograd: Arhipelag, 2019.

Mesić, Milan. „Međunarodno izbjegličko pravo – od uspona do krize.“ *Migracijske teme* 9 (1993): 191-203.

Øverland, Orm. „Visions of Home: Exiles and Immigrants.“ U *The Dispossessed. An Anatomy of Exile*, ur. Peter I. Rose, 7-26. Amherst&Boston: University of Massachusetts Press, 2004.

Overy, Richard. *Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija.* Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.

Polić, Branko. *Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi (1924-1942).* Zagreb: Durieux, 2004.

Ramet, Sabrina P. *Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009.

Ristović, Milan. „Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938-1941. godine.“ U *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, prir. Andrej Mitrović, Milica Mihailović, 170-189. Beograd: Jevrejski historijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2002.

Rochlitz, Imre. *Accident of Fate. A Personal Account 1938-1945.* Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin.* New York: Basic Books, 2010.

Suppan, Arnold. „Jugoslavija i Austrija od 1918. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije.“ *Časopis za suvremenu povijest* 20, br. 3 (1988): 1-14.

Šute, Ivica. *Hrvatska povijest 1918.-1941.* Zagreb: Leykam International, 2019.

Taylor, A.J.P. *Uzroci Drugog svjetskog rata*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje, 1994.

Wandycz, Piotr. *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. Taylor & Francis e-Library, 2005.

Zöllner Erich, Schüssel, Therese. *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat, 1997.

ON-LINE ENCIKLOPEDIJE

<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/durieux-tilla-1880-1971>

<https://www.jewishlivesproject.com/profiles/arthur-korn>

<https://planetmath.org/michaelgolomb>

http://www.stolpersteine-salzburg.at/en/places_and_biographies?victim=Schaffgotsch,Hedwig

[http://www.stolpersteinesalzburg.at/en/places_and_biographies?victim=Schaffgotsch,Franz+Gott
hard](http://www.stolpersteinesalzburg.at/en/places_and_biographies?victim=Schaffgotsch,Franz+Gott
hard)

Sažetak

Povijest dvadesetog stoljeća protkana je mnogobrojnim sukobima i ratovima koji su generirali izbjegličke krize. Kao odgovor na probleme koji su se vezali uz te krize, međunarodna zajednica odgovorila je zakonima i sustavom zaštite koji su obavezivali države da reguliraju izbjegličko pitanje. Sustav je u trenutku nacističkog uspona zakazao, a izbjeglice iz Srednje Europe većinom su ostale zarobljene u limbu između domicilne zemlje koju su bile prisiljene napustiti i zemalja prihvata koje su provodile antiimigrantsku politiku. Cilj ovog rada jest prikazati izbjegličku politiku koju su banske vlasti provodile nad izbjeglicama iz Trećeg Reicha u razdoblju od 1933. do 1941. Analizom službenih odredbi i preporuka iz Beograda i Zagreba, podataka iz osobnih kartona izbjeglica te memoarskih zapisa utvrdili smo dvije faze izbjegličke politike koje su opisane u razdobljima prije i poslije Anshlusa. Vladine odluke predstavljaju temelj oko kojeg se gradila izbjeglička politika, no osobni kartoni i svjedočanstva prikazuju nam kako je ista politika na teritoriju Savske banovine, odnosno Banovine Hrvatske, u praksi pratila i prilagođavala se prilikama na terenu i karakteristikama izbjegličkih valova. Usporedbom sudbina židovskih i nežidovskih stranih izbjeglica utvrđena je razlika u odnosu vlasti prema dvjema skupinama, a koja se ogledala u relativno slobodnijim odredbama tranzita i boravka za nežidovske strance.

Summary

The history of the twentieth century is interwoven with many conflicts and wars that have generated refugee crises. In response to the problems associated with these crises, the international community has responded with laws and protection systems that have obliged states to regulate the refugee issue. The system failed at the time of the Nazi rise, and refugees from Central Europe were mostly trapped in a limbo between the domicile country as they were forced to leave and the host countries pursuing anti-immigrant policies. The aim of this paper is to present the refugee policy pursued by the Sava banovina (later the Banovina of Croatia) authorities over refugees from the Third Reich in the period from 1933 to 1941. By analyzing official regulations and recommendations from Belgrade and Zagreb, data from refugee identity cards and memoirs, we identified two phases of refugee policy, which are described in the periods before and after the Anschluss. Even though government decisions were foundations on which the refugee policy was built, personal records and testimonies show us how the same policy in the territory of the Sava Banovina, later the Banovina of Croatia, in practice was adapted based on the situation on the field. A comparison of the fates of Jewish and non-Jewish foreign refugees revealed a difference in the government's attitude towards the two groups, which was reflected in the relatively freer regulations of transit and residence for non-Jewish foreigners.